WYŻSZA SZKOŁA PEDAGOGICZNA IM. T. KOTARBIŃSKIEGO

DYDAKTYKA LITERATURY XIV ZIELONA GÓRA 1994

Bronisława Kulka

MARII DĄBROWSKIEJ OBECNOŚĆ W EDUKACJI POLONISTYCZNEJ (LATA 1918–1989)

W wywiadzie opublikowanym na łamach „Życia Literackiego" w roku 1958 znajdziemy nacechowane nie tyle satysfakcją, co pewną dozą rezygnacji stwierdzenie Marii Dąbrowskiej: „No cóż, ja też weszłam do lektury szkolnej [...]. Lektura szkolna obrzydza literaturę"[1]. Zabarwienie emocjonalne tej wypowiedzi, jeśli potraktować ją zupełnie poważnie, dziwi i zaskakuje, ponieważ twórczość publicystyczna i literacka oraz działalność społeczna autorki *Nocy i dni* inspirowana była niejednokrotnie potrzebami szkoły i szeroko rozumianym interesem narodowym. Sama pisarka podkreślała często, że zadania literata pojmuje jako tworzenie nie „sztuki czystej", ale sztuki przynajmniej w pewnym stopniu utylitarnej, pożytecznej dla ludzi i kraju. Takim poglądom dała wyraz w artykule *Zawód literacki jako służba społeczna*[2]. Na ścisły związek między dziełem artysty a otaczającą rzeczywistością zwracała uwagę w szkicu *Na ciężkiej drodze*, konstatując:

„ [...] praca pisarska nie jest zajęciem wyłącznie proceduralnym, czerpie soki żywotne z całości życia ojczyzny, a nawet świata. To co się dzieje w życiu publicznym, nie może być nigdy obojętne dla pisarzy, a wstrząsa nimi tym bardziej, gdy życie państwowe lub narodowe staje na pewnego rodzaju rozdrożu czy punkcie zwrotnym. Gdy powstają pytania i wątpliwości [...]"[3].

Nic też dziwnego, że w wiele lat później wyznawała:

„Słyszę, czuję i widzę to wielkie zamówienie społeczne, które samo przychodzi do pisarza z życia wszystkich ludzi, ze wszystkich stron świata, z istnienia ziemi pod niebem, gwiazd i słońca na niebie"[4].

Maria Dąbrowska – wychowana na lekturze dzieł wielkich pozytywistów i Stefana Żeromskiego, działaczka emigracyjnych organizacji studenckich i zwolenniczka kooperacji, patriotka i humanistka – realizuje w ciągu swego życia to zamówienie społeczne w różnorodny sposób. W latach 1910–1917 ogłaszała w czasopismach artykuły o tematyce

---

[1] Wypowiedź Marii Dąbrowskiej w „Życiu Literackim" 1958, nr 14, s. 5.

[2] M. D ą b r o w s k a, *Zawód literacki jako służba społeczna*, „Marchoł" 1935, nr 4.

[3] T e j ż e, *Na ciężkiej drodze*, „Wiadomości Literackie" 1931, nr 4, cyt. za: M. Dąbrowska, oprac. Z. Libera, Warszawa, 1963, s. 155.

[4] M. D ą b r o w s k a, *Dzień pisarza*, [w:] t e j ż e, *Opowiadania*, Wrocław–Kraków 1972, s. 608

oświatowo–wychowawczej, w których podnosiła kwestię unarodowienia szkoły polskiej i stworzenia jednolitego systemu szkolnego, żądała oświaty dla ludu, opowiadała się za nauczaniem poglądowym, wycieczkami przedmiotowymi, wykorzystaniem wychowawczych walorów historii i odrzuceniem bezmyślnej nauki pamięciowej. W publicystyce z tych lat podjęła także próbę sformułowania jednolitego dla domu i szkoły ideału wychowawczego:

„Z rodziny i z rąk nauczyciela polskiego dziecko polskie winno wychodzić dobrym obywatelem i człowiekiem, gotowym budować w Ojczyźnie swej sprawiedliwość społeczną, wolność i równość wszystkich w niej ludzi"[5].

Dąbrowska starała się również sama pomagać w realizacji tak nakreślonego celu. Zdając sobie sprawę ze znaczenia, jakie dobra książka i rozwój zainteresowań czytelniczych mogą mieć dla procesu wychowania, pisarka jako członek powołanej przez Ministerstwo Wyznań i Oświecenia Publicznego Komisji do Oceny Beletrystyki, działając w niej od 1929 roku, recenzowała przeznaczone dla dzieci i młodzieży książki. Pracę swą traktowała niezwykle rzetelnie, a proponowaną lekturę – surowo, toteż autorom zarzucała częstokroć grafomaństwo, a utwory oskarżała o brak głębszych wartości. Za godne czytania uważała pozycje Janusza Korczaka, Zofii Żurakowskiej, Janiny Porazińskiej, Zofii Rogoszówny czy Bronisławy Ostrowskiej. Recenzje swoje adresowała do rodziców, nauczycieli i młodych czytelników. Do tych ostatnich kierowała „listy otwarte" bądź próbowała prowokować ich do własnych przemyśleń czy dyskusji na temat przeczytanego dziełka. Przywiązywała dużą wagę do poziomu artystycznego literatury dla dzieci i młodzieży, sądziła bowiem, że walory estetyczne i ideowe omawianych utworów mogą chronić polonistykę szkolną od nudy. Dlatego upominała się o podniesienie poziomu, tzw. literatury osobnej. „Czas najwyższy – pisała – ażeby książki dla dzieci i mlodzieży, ten prawdziwy czwarty stan sztuki, znalazły prawo obywatelstwa w dziedzinie literatury"[6]. Kształtowaniu osobowości młodych czytelników z pewnością miała także służyć wykraczająca poza działalność recenzyjną współpraca autorki *Gwiazdy zarannej* z czasopismami dla dzieci[7], przypadająca na okres międzywojnia. To właśnie na ich szpaltach ukazywały się szkice publicystyczne o tematyce harcerskiej, spółdzielczej, krajoznawczej czy regionalnej oraz pogadanki historyczne i biograficzne, np.: *Komisja Edukacji Narodowej*, *Rycerz husarski*, *Dzień 7 maja 1794 roku w Połańcu*, *Jan Dekert*, *Sowiński*, *Józef Wybicki*.

Znając potrzeby szkoły i kierując się poczuciem obywatelskiego obowiązku pisarka zazwyczaj przyjmowała i realizowała szybko kolejne prośby i zlecenia od przedstawicieli władz oświatowych bądź autorów podręczników. Pierwsze takie zamówienie pojawiło się w 1916 roku, a jego efektem był napisany przez Dąbrowską popularny podręcznik

---

[5] M. Dąbrowska, *O wychowaniu człowieka społecznego i obywatela w Polsce*, [w:] *Kalendarz polski dla ludu na rok 1916*, Piotrków 1916, s. 203.

[6] Cyt. za: Z. Szmytrowska – Adamczykowa, *Maria Dąbrowska. Pisarstwo dla młodzieży*, Katowice 1979, s. 33.

[7] Np. „W słońcu" (1916–1925), „Wiadomości Skautowe" (1916), „Młodzież Polska" (1921), „Płomyczek" (1932–1933), „Świat Dziewcząt" (1933–1934).

historii Polski pt. *Dzieje naszej ojczyzny* [1918]; następne nadeszły po roku 1925 [8] od autorów szkolnych podręczników do nauki języka polskiego.

Współpraca z niektórymi twórcami wypisów, np Juliuszem Balickim, Stanisławem Majkowskim oraz Stanisławem Tyncem i Janem Gołąbkiem trwała przez wiele lat. Pisarka – inspirowana miłością do dzieci i wiedzą o ich potrzebach – tworzy dla nich również szereg opowiadań, opublikowanych później w zbiorach *Dzieci Ojczyzny* [1918], *Gałąź czereśni* [1922], *Uśmiech dzieciństwa* [1923], *Czyste serca* [1938] oraz w *Wyborze pism dla dzieci* [1948]. Własne utwory podporządkowuje tym samym kryteriom, jakie stosowała wobec recenzowanych książek dla dzieci i młodzieży. Oznacza to, że proponuje jako wzorce osobowe bohaterów o nieskazitelnej moralności i usiłuje unikać natrętnego pouczania, dążąc natomiast do obudzenia, przez stworzone sylwetki i zdarzenia, miłości do ludzi, natury, ojczyzny. Dba niesłychanie – podobnie zresztą jak i w dziełach dla dorosłych – o prostotę, jasność, niemal nieobecność stylu.

Dokładne prześledzenie zaledwie tutaj wspomnianych prac Marii Dąbrowskiej[9], prowadzi do wniosku, że była ona znawczynią psychiki i potrzeb dziecka, pisarką posiadającą umiejętność przemawiania do małych czytelników, a ponadto doskonałym dydaktykiem, bazującym w swej publicystyce i utworach literackich adresowanych do młodych na najnowszej wiedzy z zakresu nauk pedagogicznych. Dąbrowska – świadoma zadań, przed którymi stanie społeczeństwo polskie w momencie odzyskania niepodległości – pragnęła, aby nauczyciele przygotowali uczniów do ich wykonywania, aby szkoła kształciła dla przyszłości. Współudział autorki *Nocy i dni* w procesie wychowywania młodych Polaków był zamierzony, podyktowany patriotyczną troską o byt i rozwój ojczyzny.

Dziś, gdy jej utwory należą do klasyki literatury polskiej i stanowią stałą pozycje na liście lektury naszej młodzieży, warto się zastanowić, jak traktowała je szkolna polonistyka w okresie obejmującym lata 1925–1989, tj. od czasu, kiedy po raz pierwszy pojawiły się w podręcznikach szkolnych aż do chwili obecnej. Rozwiązanie tak nakreślonego problemu zmusza do zastosowania analizy dokumentów pedagogicznych. Ze względu na bogactwo dostępnych materiałów i dość wąskie ramy objętościowe, jakie narzuca forma artykułu, badaniami zostały objęte jedynie następujące źródła:

1. Programy i podręczniki szkół, głównie ogólnokształcących, służące nauce języka polskiego.
2. Sprawozdania szkolne.
3. Szkice z zakresu metodyki nauczania literatury, poświęcone twórczości Marii Dąbrowskiej, publikowane w takich czasopismach specjalistycznych, jak: „Polonistyka", „Polonista" i kielecki biuletyn „Język Polski w Szkole" (kl. V–VIII).
4. Poradniki, przewodniki i materiały metodyczne do nauczania języka ojczystego w szkole podstawowej i średniej.
5. Pozycje z serii „Biblioteki Analiz Literackich", traktujące o dziełach Marii Dąbrowskiej.

---

[8] Zainteresowanie jej twórczością wzrosło po przyznaniu pisarce w r. 1925 nagrody Polskiego Towarzystwa Wydawców Książek.

[9] Dokładne omówienie twórczości M. Dąbrowskiej dla dzieci w pracy Z. Szmytrowskiej – Adamczykowej, *op. cit.*

6. Zbiory pytań testowych czy egzaminacyjnych oraz tematów maturalnych, ponieważ mogą one rzucić pewne światło na kierunki interpretacji dzieł literackich w szkole i zakładane wyniki nauczania.

Wiadomości uzyskane z przeglądu kilkudziesięciu roczników sprawozdań szkół średnich z lat 1918–1939 są raczej skąpe. W wielu z nich brak w ogóle uwag o realizowanym programie, lekturze i podręcznikach, a także o tematach wypracowań w poszczególnych klasach i zagadnieniach przeznaczonych do opracowania w czasie egzaminu dojrzałości z języka polskiego[10]. Niektóre ze sprawozdań – podając informacje o obowiązujących w nauczaniu języka polskiego książkach szkolnych – pośrednio zawiadamiają o występowaniu utworów M. Dąbrowskiej w lekturze, ponieważ wskazują źródła, w których należy szukać czytanek pióra znakomitej pisarki. Na przykład sprawozdania Prywatnego Liceum i Gimnazjum Ogólnokształcącego Męskiego Zrzeszenia Nauczycieli Oświata w Warszawie (rok szk. 1938/1939) i Szkoły Ogólnokształcącej Męskiej Magistratu Miasta Stołecznego Warszawy (lata 1928–1932) odsyłają do wypisów Juliusza Balickiego i Stanisława Maykowskiego, z którymi – jak wiadomo – współpracowała Maria Dąbrowska. Wzmianki o wprowadzeniu jej tekstów w krąg rozważań szkolnych pojawiają się w sprawozdaniach sporadycznie. Z ośmiu Sprawozdań Dyrekcji Państwowego Gimnazjum IV w Krakowie za rok szkolny 1925/1926 dowiadujemy się – i to jest ślad najwcześniejszy – że we wspomnianym roku w klasie IV czytano i objaśniano *Czajki*. Sprawozdanie Państwowego 4–letniego Męskiego Gimnazjum Kupieckiego we Lwowie za rok szkolny 1936/1937 podaje, że w klasie I w związku z zagadnieniami społecznymi i problematyką życia młodzieży włączono do lektury opowiadanie pt. *Przyjaźń*, a na Prywatnych Kursach Gimnazjalnych prof. M. Konopnickiego w Warszawie – jak informuje sprawozdanie tej szkoły z roku 1937/1938 – w lekturze klasy IV znalazło się *Szkiełko*. Ciekawą adnotację zawiera również Sprawozdanie Państwowego Gimnazjum Żeńskiego w Ostrowie Wielkopolskim za rok szkolny 1932/1933, w którym czytamy: „w lutym zajęło się Koło Polonistyczne dziełami Marii Dąbrowskiej: *Uśmiech dzieciństwa* i *Marcin Kozera*".

W wielu wypadkach zamieszczane w sprawozdaniach tematy rozprawek maturalnych oraz wypracowań dla poszczególnych klas pozwalają przypuszczać, że w ich opracowaniu sięgano między innymi po utwory Marii Dąbrowskiej. Jeśli w wypisach gimnazjalnych J. Balickiego i S. Maykowskiego oraz S. Tynca i J. Gołąbka znalazły się czytanki tej autorki sławiące wartość pracy i wspólnego działania *Pracownik zagorzały*, *W laboratorium*, *Wyścig pracy*, to można wysunąć hipotezę, że stanowiły one cząstkę materiału do takich wypracowań, jak: *Patriotyzm czynu w literaturze polskiej* [11], *Jak odbyła się walka o nowy typ obywatela w okresie stanisławowskim, a jak odbywa się dziś* [12],

---

[10] Np. Jubileuszowe Sprawozdanie Dyrekcji II Państwowego Gimnazjum im. Hetmana Jana Tarnowskiego w Tarnowie za r. szk. 1927/1928; Sprawozdanie Dyrektora Państwowego Gimnazjum I im. Bartłomieja Nowodworskiego w Krakowie za r. szk. 1928/1929 i 1932/1933; Sprawozdanie Koła Polskiego Macierzy Szkolnej w Brzezinach Łódzkich za okres 1916–1926; Miejska Szkoła Ogólnokształcąca Męska w Warszawie. Sprawozdanie za r. szk. 1933/1934 i inne.

[11] Temat maturalny. Sprawozdanie Dyrekcji Państwowego Gimnazjum im. Antoniego Osuchowskiego w Cieszynie za r. szk. 1933/1934.

[12] Temat maturalny, Prywatne Żeńskie Gimnazjum ss. Urszulanek w Poznaniu. Sprawozdanie z roku 1934–35.

Rozwiń myśl zawartą w słowach Józefa Piłsudskiego: „Idą czasy, których znamieniem jest wyścig pracy, jak niegdyś był wyścig żelaza, jak niegdyś był wyścig krwi." [13].

Podobnie za wielce prawdopodobny należy uznać wniosek, że do opracowania tematów: „Koleżeństwo a przyjaźń"; „W 75 rocznicę powstania styczniowego rozważania o jego wpływie na literaturę i życie"[14]; „Wykazać, że piśmiennictwo polskie w silnej mierze uwzględniało w chwilach przełomowych ważne i aktualne momenty życia narodu"[15] mogły służyć i takie utwory Marii Dąbrowskiej wprowadzone na listę lektur zalecanych do przeczytania w domu, jak: *Dzieci Ojczyzny*, *Przyjaźń*, *Marcin Kozera* czy *Wilczęta z czarnego podwórza*.

Oczywiście znacznie więcej danych o udziale Marii Dąbrowskiej w procesie kształcenia literackiego dostarczają programy nauczania i podręczniki do języka polskiego, stanowiące jak wiadomo – podstawę wszelkiej edukacji szkolnej. Prześledzenie dokonywanych w nich zmian umożliwia tabela 1.

Analiza zestawionych ze sobą programów i podręczników prowadzi do następujących kilku podstawowych konkluzji:

1. W latach międzywojennych podawana w programach lista lektur kończy się na okresie Młodej Polski, z czego w sposób logiczny musi wynikać brak na niej dzieł Marii Dąbrowskiej. Jeśli więc mimo to uczniowie poznawali opowiadania i pogadanki tej pisarki – zawdzięczali to głównie wypisom.

2. W wielu podręcznikach nie zamieszczono wogóle utworów autorki *Nocy i dni* [16]. W okresie międzywojennym było tak w latach 1918–1925, kiedy to Dąbrowska zdobywała czytelników i uznanie krytyki. Dopiero przyznana jej w 1925 roku Nagroda Wydawców spowodowała zainteresowanie pisarką i napływ zamowień od twórców wypisów polskich. W latach 1937–1939 ukazał się cały szereg podręczników do języka polskiego, w których nie znajdujemy tekstów interesującej nas pisarki. Być może stan ten wynikał z faktu, że Dąbrowska naraziła się części sfer rządzących swymi poglądami na temat reformy rolnej, wypowiedzianymi w *Rozdrożu* [1937 r.]. Również po II wojnie światowej, w okresie lat 1946–1954 możemy ułożyć całe ciągi podręczników do języka polskiego [kl. IV–VIII], w których pominięto utwory tej autorki. O takiej sytuacji zadecydowały zapewne kryteria polityczne, w myśl których np. temat roku 1905 w literaturze polskiej zalecano omawiać na podstawie fragmentów dzieł Feliksa Dzierzyńskiego, Juliana Marchlewskiego i *Powrotu na Powiśle* Stanisława Ryszarda Dobrowolskiego[17], a nie np. *Strajku szkolnego* M. Dąbrowskiej. „wyjętego" z *Dzieci Ojczyzny* bądź z *Nocy i dni*.

---

[13] Sprawozdanie Dyrekcji I Państwowego Gimnazjum im. Mieczysława Romanowskiego w Stanisławowie za r. szk. 1930/1931.

[14] Temat wypracowania w klasie VI. Sprawozdanie Dyrekcji Państwowego Gimnazjum im. Tomasza Zana w Mołodecznie za r. szk. 1931/1932 oraz 1937/1938.

[15] Sprawozdanie Dyrekcji Gimnazjum im. Króla Władysława Jagiełły w Drohobyczu za r. szk. 1934/1935.

[16] Zob. wykaz podręczników do szkół powszechnych, podstawowych i średnich w aneksie 3.

[17] Zob. M. Urbańska, *Rok 1905 w literaturze na lekcji języka polskiego w klasie XI*, „Polonistyka" 1954, nr 1. Rówież w wypowiedzi J. Gumińskiej i A. Hajdukowej, *Dyskutujemy nad projektem zestawu lektur podstawowych w klasach V–VIII*, „Polonistyka" 1954, nr 2 w propozycjach lektur dla poszczególnych klas nie uwzględniono Marii Dąbrowskiej.

Tabela 1

UTWORY MARII DĄBROWSKIEJ W PROGRAMACH
I PODRĘCZNIKACH SZKOLNYCH

Tytuł utworu lub zbioru	Rok wydania	Tytuł czytanki (fragmentu)	Klasa	Data wprowadzenia* do szkoły	Źródła**
1	2	3	4	5	6
Dzieci Ojczyzny	1918		V p./II g. [l. z.]	1928	15
			VI p./III g. [l. z.]	1931	33
			V p.	1945	A
– Trzeci maj, Krystka i Anielki		Uroczystość majowa	IV p. I g.	1926 1927	11 12
– *Żołnierze Kościuszki*		Przysięga Kościuszki	IV p.	1930	8
– *Pomnik z ziemi*		Rozkaz	IV p.	1927	7
		16 października	V p.	1947	18
		Pomnik z ziemi	V p. V p.	1969 1976	22 19
– *Baśń prawdziwa o kasztelanicu*		W służbie ojczyzny	VII p.	1946	37
– *My polskie dzieci*		My polskie dzieci	V p.	1947	18
– *Rota*		Budownicy państwa	V p.	1934	16

g. – gimnazjum
p. – szkoła podstawowa
l. – liceum
t. – technikum
z. – zasadnicza szkoła zawodowa
p. ś. – powszechna szkoła średnia
sz. o. – 11-letnia szkoła ogólnokształcąca
[l. z.] – lektura zalecana
[l. u.] – lektura uzupełniająca

*Podano wg roku wydania podręcznika bądź programu nauczania.
**Numery i symbole odsyłają do kolejnych pozycji w aneksie 1.

Tytuł utworu lub zbioru	Rok wydania	Tytuł czytanki (fragmentu)	Klasa	Data wprowadzenia do szkoły	Źródła
1	2	3	4	5	6
Gałąź czereśni	1922				
– Odkrywca		Jak przyozdobić drogę wiejską	IV p.	1939	5
		Żeby wszyscy	IV p.	1946	6
		Odkrywca	VI p.	1946	27
– Olek		Olek	IV p. V p. V p. V p. IV p. IV p. IV p.	1926 1933 1958 1963 1981 1983 1985	11 23 17 13 O, U 9 X
Uśmiech dzieciństwa	1923				
– Pies		Pies	VI p. V p. V p. V p. V p.	1970 1974 1976 1979 1982	28 S 19 20 21
– Książki		Książki	8 sz. o.	1958	42
– Ptaki		O świcie	V p.	1969	22
		Ptaki	IV p. ś	1978	10
– Odjazd		Odjazd	V p.	1982	21
– Boże Narodzenie		Z opłatkami	I g.	1927	12
– Zdobycie serc	1925	Zdobycie serc	VII p.	1935	34
Ludzie stamtąd	1926		XI sz. o. XI sz. o. III l., t. III l., t. III l., t. III l., t.	1956/1957 1957/1958 1966 1981 1983 1985	G I L, Ł V W Y

Tytuł utworu lub zbioru	Rok wydania	Tytuł czytanki (fragmentu)	Klasa	Data wprowadzenia do szkoły	Źródła
1	2	3	4	5	6
– *Pocieszenie*		Strzyżenie owiec	II g. II g.	1928 1931	24 24
		Co kto z tego ma	VIII sz. o.	1950	43
		Pocieszenie	VIII sz. o. VIII sz. o. VIII sz. o. VIII sz. o.	1954 1954/1955 1956/1957 1957/1958	44 F G I
– *Szklane konie*			III g.	1948	31
–*Najdalsza droga*			XI sz. o. XI sz. o. XI sz. o. VIII p. VIII p. VIII p. VIII p. VIII p.	1954/1955 1955 1956 1966 1971 1971 1974 1981	F 56 50 46 47 M S U
– *Noc ponad światem*			VIII p.	1981	U
– *Tryumf Dionizego*			I z.	1981	N
Marcin Kozera	1927		II g. [l. z.] III g. [l. z.] VI p. VI p. VI p. VI p. VI p.	1928 1931 1963 1971 1974 1981 1985	24 33 J M S U X
		W angielskiej szkole	IV p.	1926	11
		Przedstawienie	VI p.	1938	32
Przyjaźń	1927		II g. [l. z.] III g. [l. z.] I g.	1928 1931 1945	24 33 A

Tytuł utworu lub zbioru	Rok wydania	Tytuł czytanki (fragmentu)	Klasa	Data wprowadzenia do szkoły	Źródła
1	2	3	4	5	6
			VI sz. o. VII p. VI p. ś. VI p.	1954/1955 1959 1977 1983/1984	F I T U
Nasi ludzie w Westfalii	1928		III g. VI p.	1929 1931 1938	33 32
Wieniec	1928		II g.	1928	15
Wilczęta z czarnego podwórza	1928		III g. I g. VI p. V p. V p. V p. V p. V p.	1930 1933 1934 1959 1963 1971 1974 1981	26 3 25 I J M S U
Pracownik zagorzały	1929		III g. III g.	1929 1931	33 33
Wyścig pracy	1929		III g. VII p. VII p.	1930 1935 1946	26 34 37
W laboratorium	1930		III g. VI p. VI p.	1930 1964 1976	26 30 29
Królowa Jadwiga patrzy przez okno	1930		III g.	1930	26
Szpital	1930		III g.	1930	26
Walka z gruźlicą	1930		III g. VI p. VIII p.	1930 1934 1947	26 25 48
Czajki	1930		IV p. III g. IV p.	1930 1930 1963	8 26 1

Tytuł utworu lub zbioru	Rok wydania	Tytuł czytanki (fragmentu)	Klasa	Data wprowadzenia do szkoły	Źródła
1	2	3	4	5	6
Koledzy Jacka	1931		V p.	1931	23
			V p.	1933	23
		Społem	V p.	1947	18
Noce i dnie	1932- -1934	Kara	I g.	1934	4
		Przemiany	III g.	1947	31
		Strajk szkolny	III g.	1948	31
			VII p.	1949	39
			VII p.	1950	36
			VIII sz. o.	1957/1958	I
			VIII sz. o.	1958	42
		Fragmenty	V t.	1949/1950	D
				1955/1956	F
Całe dzieło			X sz. o. [l. u.]	1954/1955	F
tom 1/2			XI sz. o.	1956/1957	G
			XI sz. o.	1957/1958	I
			III l.	1965	L
			III t.	1966	Ł
			III t.	1971	S
			III l., t.	1981	V
			III l., t.	1983	W
			III l., t.	1985	Y
Drogie kamienie	1933		I g.	1933	3
Pierwszy dzień w szkole	1937		I g.	1926	2
Ostatni dzień w szkole	1937		I g.	1926	2
Rozdroże	1937	Chłop w obronie ojczyzny	VII p. VII p. VII p.	1946 1965 1977	37 41 40
Czyste serca	1938	Na wakacjach	IV p.	1963	1

Tytuł utworu lub zbioru	Rok wydania	Tytuł czytanki (fragmentu)	Klasa	Data wprowadzenia do szkoły	Źródła
1	2	3	4	5	6
Dzień pisarza	1947		VIII p. VIII p.	1981 1985 1985	U 45 Y
Gwiazda zaranna	1955		XI sz. o. XI sz..o. [l. u.]	1956/1957 1957/1958	G H
– *Trzecia jesień*			IV l. IV t.	1965 1966 l u	L Ł
Pielgrzymka do Warszawy	1955		VIII sz. o. IV t. VIII p.	1958 1966 1974	42 Ł S
Tu zaszła zmiana			IV p. VII p. VII p. IV l. VIII p. VII p. VIII p. VIII p. IV l., t.	1959 1960 1965 1970 1971 1977 1985 1985 1985	I 38 41 52 M 40 45 X Y
Na wsi wesele			IV l. IV/V t. IV l. IV/V t. IV t., l. IV l., t.	1965 1966 1971 1971 1976 1985	L Ł P R 55 Y
Nocne spotkanie			VIII p. VIII p.	1971 1974	M S
Gawędy o literaturze	1956	O twórczej pracy	VIII p.	1971	47
Szczęśliwa istota	1959		VIII p. VIII p.	1981 1985	O X
Przygody człowieka myślącego	1961- -1963	Ptasi koncert O świcie	V p. V p. IV p. ś.	1963 1976 1977	13 14 T

Tytuł utworu lub zbioru	Rok wydania	Tytuł czytanki (fragmentu)	Klasa	Data wprowadzenia do szkoły	Źródła
1	2	3	4	5	6
Droga z Russowa do Kalisza			VI p.	1970	28
Kalisz mego dzieciństwa			VI p.	1970	28
Legenda o promyku słonecznym			I g.	1933	3
Wybór opowiadań			VIII p. V t. XI sz. o. III/IV l., t. VIII p. ś. VIII p.	1963 1964 1955 1976 1977 1985	J 49 50 55 T X
Życie i twórczość			V t. X I sz. o. III/IV l., t.	1964 1955 1976	49 50 55

Podobnie jak w szkołach podstawowych układają się etapy przemilczeń w szkołach średnich. Także w programach nauczania we wspomnianych okresach utwory Marii Dąbrowskiej zostają bądź skreślone z listy lektur obowiązkowych i przesunięte do grupy pozycji uzupełniających, bądź ograniczone do dopuszczalnego „minimum". Jako przykład niech posłuży tu program nauki języka polskiego dla techników z roku 1954, w którym do realizacji zalecano: informację o życiu i twórczości Marii Dąbrowskiej oraz zagadnienia: 1) nędzy i niepewnego losu służby folwarcznej, 2) współczucia i szacunku dla prostego człowieka – na podstawie opowiadania pt. *Najdalsza droga*.

W latach późniejszych, tj. sześćdziesiątych, siedemdziesiątych i osiemdziesiątych naszego wieku dzieła Dąbrowskiej zyskują już stałą pozycję w programach i podręcznikach zarówno szkoły podstawowej, jak i średniej. Pominięcie ich w książkach dla niektórych klas [np. VI] jest konsekwencją przyjętej koncepcji programowej, w myśl której autor reprezentowany jest na liście lektur czytanych w całości, a nie uwzględniony w wypisach.

3. W latach międzywojennych czytanki i opowiadania Dąbrowskiej dominują w klasach IV–VII szkoły powszechnej i niższych klas gimnazjalnych [I, II, III][18]. W okresie powojennym zyskują sobie trwałe miejsce i w klasie VIII i XI szkoły ogólnokształcącej, a obecnie w IV liceum i szkół średnich technicznych.

---

[18] W latach 1918–1939 klasom IV, V, VI szkoły powszechnej odpowiadały klasy I, II, III gimnazjum.

4. Mimo niekorzystnej nieraz dla Dąbrowskiej sytuacji politycznej, na przestrzeni ponad sześćdziesięciu lat, objętych datami 1925–1989, w podręcznikach i programach szkolnych znajdziemy wszystkie znaczące jej dzieła, reprezentujące twórczość dla dzieci, jak i dla dorosłych. Uczniowie w tym okresie mogli je poznawać bądź w całości, bądź we fragmentach, a także uzupełnić swą wiedzę o pisarce dzięki zamieszczanym w podręcznikach, poświęconym jej notkom lub bardziej rozbudowanym informacjom biograficznym.

5. W procesie kształcenia literackiego w szkole początkowo wykorzystywane są głównie utwory literackie lub publicystyczne przeznaczone dla dzieci i z myślą o nich; dopiero z czasem zostają również wprowadzone do programów i podręczników adresowane do dorosłych dzieła bądź wybrane z nich wyjątki.

6. Najczęściej okres dzielący czas powstania utworu od momentu włączenia go do lektury szkolnej jest bardzo krótki i obejmuje kilka lat. Zdarza się nawet, że czytanki wprost z rękopisów wędrują na karty podręczników [np. *Koledzy Jacka*], a dopiero później pisarka publikuje je w zbiorach opowiadań. Ale są również przypadki, że okres ten wydłuża się do lat kilkudziesięciu – tak jest na przykład z opowiadaniem *Pies*.

7. Niektóre z zamieszczonych w wypisach czytanek ukazują się tylko raz i ich „szkolny żywot" trwa tak długo, jak długo używany jest podręcznik. Takimi właśnie efemerydami były na przykład opowiadania: *Zdobycie serc*, *Królowa Jadwiga patrzy przez okno*, *Książki*, *My polskie dzieci* czy *W służbie ojczyzny*. Inne natomiast utwory, takie jak: *Wilczęta z czarnego podwórza*, *Marcin Kozera*, *Olek*, *Noce i dnie*, zapewniają sobie stałą pozycję w kształceniu polonistycznym.

8. Różnice w polityce oświatowej i celach nauczania w latach międzywojennych i w okresie Polski Ludowej miały niewątpliwy wpływ na dobór tekstów literackich do wypisów szkolnych, toteż autorzy podręczników powstałych w dwudziestoleciu 1918–1939 preferowali utwory o charakterze historycznym i wydźwięku patriotycznym, sławiące pracę, propagujące ruch spółdzielczy, a twórcy wypisow współczesnych eksponowali treści społeczne. Dlatego opowiadanie *Olek*, czy utwory wybrane z tomu *Ludzie stamtąd* ukazują się w wypisach międzywojennytch tylko raz, ale w podręcznikach współczesnych stanowią stałą, klasyczną niemal pozycję lekturową, podobnie jak opowiadania z cyklu *Gwiazda zaranna*.

9. Zjawiskiem występującym bardzo często jest przemieszczanie tego samego utworu z lektury jednej klasy do drugiej. Kierunki tych przesunięć bywają różne. Na przykład opowiadanie *Olek* występujące jeszcze w roku 1976 w podręczniku klasy V, zostaje włączone od 1981 roku do lektury klasy IV; analogiczne posunięcie wykonano z czytanką *Pies*, przenosząc ją z klasy VI do V. Tego typu zabiegi dokonywane w dzisiejszej szkole można by tłumaczyć akceleracją rozwoju współczesnego dziecka. Zdarzają się też wypadki, które wskazują na poszukiwanie właściwego poziomu wiekowego dla danej pozycji lekturowej, np. *Wilczęta z czarnego podwórza* w okresie międzywojennym znajdziemy w klasie VI, później w IV, a w latach powojennych na liście lektur klasy V; podobnie rzecz się ma z opowiadaniem *Przyjaźń*, które zalecane jest jako lektura początkowo na poziomie klasy V, później VI, a następnie – IX (1945), VII (1959) i ostatecznie (od 1977 r.) ponownie dla klasy VI. Wędrują także po listach lektur poszczególnych klas takie utwory bądź fragmenty większych całości, jak: *Najdalsza droga*, *Marcin Kozera*, *Tu zaszła zmiana*

czy *Strajk szkolny* (wyjątak z Nocy idni). Stan ten jest następstwem bądź weryfikującego wpływu praktyki szkolnej, bądź zmieniających się indywidualnych koncepcji autorów podręczników czy twórców kolejnych programów nauczania języka polskiego. Przeznaczenie tego samego tekstu literackiego dla klasy V lub IX, VII lub XI musi jednak budzić pewien niepokój i wywołać pytania: czy w przesunięciach tych pamiętano zawsze o kryterium psychologicznym? Czy nie przeceniano nieraz możliwości percepcyjnych ucznia lub przez niewłaściwy dla danego wieku dobór lektury nie spłycano z konieczności jej szkolnej interpretacji?

Spróbujmy wobec tego zatrzymać się przy wskazówkach i opracowaniach metodycznych, które mogły wyznaczać i z pewnością wyznaczały kierunki pracy nad utworami Marii Dąbrowskiej w szkole. Pomocą najbardziej dostępną dla nauczyciela i ucznia jest podręcznik i zamieszczane w nim niejednokrotnie ćwiczenia, pytania i polecenia do opracowania tekstu literackiego. W wielu książkach szkolnych zadań do lekury jednak nie znajdziemy[19]. Autorzy tych wypisów pozostawiają całkowitą swobodę działania nauczycielowi, licząc niewątpliwie na jego wiedzę merytoryczną i metodyczną oraz inwencję i umiejętności twórczego myślenia. W analizowanych podręcznikach z czasów międzywojennych z reguły pytania, polecenia i ćwiczenia nie występują. Wyjątek stanowią tu wypisy H. Gallego i H. Radwanowej pt. *Nasza książka* (1927) dla klasy IV szkół powszechnych, w której do czytanki *Rozkaz*, przedstawiającej sypanie Kopca Kościuszki, dołączone są następujące ćwiczenia: oglądanie na mapie miejscowości wspomnianej w czytance; wykorzystanie widoku Kopca Kościuszki („Nauczyciel i dzieci starają się o portret Kościuszki, wieszają go w klasie, wieńczą, w ogródku szkolnym sadzą drzewo Kościuszki"). W podręcznikach wydanych tuż przed II wojną światową (1939 r.) i wkrótce po jej zakończeniu (1947, 1948) liczba poleceń jest niewielka i mieści się w granicach od jednego do trzech. Autorzy podręcznika *Światło w chacie* (5), przeznaczonego dla klasy IV szkół powszechnych[20], kierują działalność nauczyciela i ucznia na przygotowanie inscenizacji według czytanki Marii Dąbrowskiej *Jak przyozdobić drogę wiejską*, proponując, by zastanowić się jak treść przedstawić na scenie, jak scenę urządzić, ile osób wystąpi i co każda z nich będzie mówić. Zadania w podręczniku K. Lausza, K. Staszewskiego i Z. Zwierzchowskiej–Ferencowej pt. *O świcie* dla klasy V (18) zmuszają do rozwiązywania problemów, formułowania ocen i zapamiętania najważniejszych wiadomości, np.: „Który z chłopców najbardziej nadawał się na przewodniczącego spółdzielni?" (*Społem*); „Dlaczego naród otacza postać Kościuszki taką czcią?"; „Wytłumacz wyrażenie: On ma pomnik ze wszystkiej ziemi polskiej." (*16 października*); „Zapamiętaj: Strajk szkolny, będący wołaniem o polską szkołę pod zaborem rosyjskim, był w 1905 r." (*My polskie dzieci*).

W latach sześćdziesiątych – ściśle rzecz biorąc – niewiele jest pytań, które bezpośrednio służyłyby kształceniu literackiemu. Te występujące układają się czasem w ciąg

---

[19] Np. A. J. Mikulski, *W naszej szkole. Czytanka dla IV oddziału szkoły powszechnej*, Lwów 1930; P. Bagiński, W. Hajdrych, *Wypisy dla klasy VIII*, Warszawa 1958; B. Kubski, J. Zieliński, *Wypisy dla klasy V*, Warszawa 1958; S. Aleksandrzak, Z. Przyrowski, *A czy znasz ty bracie młody, Czytanka dla klasy IV*, Warszawa 1963; R. Matuszewski, *Polska literatura współczesna. Antologia do użytku szkolnego*, Warszawa 1970.

[20] Numery w nawiasach oznaczają liczbę kolejną wypisów podaną w tabeli nr 1, rubryka 7.

zmierzający do jednej z możliwych, najczęściej o nachyleniu socjologicznym[21], interpretacji utworu literackiego. Sporadycznie zwracają uwagę na najbardziej dla danego tekstu literackiego istotne zabiegi konstrukcyjne czy stylistyczne, dość często zaś mają na celu uczenie pracy z tekstem, przygotowanie do pracy tzw. metodą analizy dokumentacyjnej. Oto przykłady:

Najdalsza droga (46)
- Wskaż fragmenty w tekście, które ukazują przywiązanie Kaczmarka do ziemi i narastającą świadomość krzywdy społecznej oraz kiełkujące przekonanie o potrzebie przeciwstawienia się jej.
- Jakie cechy charakteru ojca budzą szczególny szacunek? Pod jakim względem podobna jest do niego Julka?
- Dlaczego mimo nieszczęśliwego splotu wypadków, które dotknęły bohaterów opowiadania, budzi ono uczucie optymizmu?
- Wytłumacz, jak można rozumieć tytuł tego opowiadania.
- Który z dwóch wątków opowiadania można uznać za główny? (kl. VIII).

Tu zaszła zmiana (41)
- Odczytaj fragmenty przedstawiające obrazy z życia dzieci. Co możesz powiedzieć o zmianach zachodzących w ich życiu? (kl. VII).

Ptasi koncert (13)
- Wyszukaj fragment, który jest opisem ptasiego koncertu. Wskaż w nim wyrazy dźwiękonaśladowcze. (kl. V).

Niektóre z pytań zmierzają do wydobycia z czytanek ich walorów wychowawczych i służą realizacji takich celów, jak budzenie uczuć patriotycznych i wyzwalanie aktywności społecznej, kształtowanie właściwych postaw moralnych i utwierdzanie młodzieży w przekonaniu o wyższości ustroju panującego w Polsce Ludowej nad strukturą polityczno-społeczną Polski z okresów minionych, np.:

Pomnik z ziemi (22)
- O jakim stosunku Krakowian i całego społeczeństwa polskiego do Tadeusza Kościuszki świadczy wypowiedź M. Dąbrowskiej?
- Jakie uczucia budzi dziś w każdym Polaku postać Tadeusza Kościuszki? Dlaczego jego serce umieszczono w Muzeum Narodowym Warszawie?
- Które z haseł głoszonych przez Kościuszkę zostały zrealizowane obecnie? (kl. V).

Olek (14)
- Jak rozumiesz zakończenie opowiadania? Czy Olek miał słuszność odrzucając propozycje Felka? (kl. V).

Tu zaszła zmiana (41)
- Napisz trzy hasła, które wzywałyby do podjęcia pracy społecznie użytecznej w waszej miejscowości. Hasła te można by wykorzystać np. w gazetce.
- Napisz, jakie prace porządkowe moglibyście wykonać w waszej miejscowości (kl. VII).

---

[21] Zob. też pytania do *Nocy i dni*, [w:] R. Matuszewski, *Literatura współczesna. Antologia i opracowanie*, Warszawa 1968.

W omawianym okresie daje o sobie znać tendencja do integracji kształcenia literackiego z kulturalnym oraz z ćwiczeniami w mówieniu i pisaniu, jak również z nauką o języku. Widoczne są też próby przygotowania ucznia do samokształcenia. Świadczą o tym przytoczone niżej zdania:

Chłop w obronie ojczyzny (22)
– Wymień tytuły czasopism dla młodzieży, które mogą ci dostarczyć materiału do nauki geografii, historii, fizyki, chemii i matematyki.

– Wyszukaj w bieżących numerach „Płomyka" artykuł, który rozszerzy twoją wiedzę o Polsce współczesnej. Sporządź notatkę podając następujące dane: autor, tytuł, numer i rok czasopisma, w którym artykuł znalazłeś. W zwięzłej uwadze zanotuj także, czego dotyczy treść artykułu (kl. V).

Tu zaszła zmiana (41, 38)
– Ułóż plan tego opowiadania (kl. VII).

Olek (14)
– Opowiedz na podstawie tekstu historię Olka.

– Opisz ilustrację [przedstawiającą chłopców ciągnących wózek – wtr. moje, B. K.] (kl. V).

O świcie (22)
– Jakie głosy przyrody usłyszeć można o świcie na wsi, w lesie, na polu, nad wodą? Opowiadając oprzyj się na lekturze i własnych obserwacjach, np. wakacyjnych.

Dobierz wyrazy bliskoznaczne do wyrazu „świt". Zastosuj je w zdaniach (kl. V).

W latach siedemdziesiątych obserwujemy dalszy wzrost różnorodności i liczby pytań, ćwiczeń i poleceń. Więcej jest teraz zadań zmuszających do myślenia, pokonywania trudności, rozwiązywania problemów, pojawiają się polecenia mające na celu budzenie i rozwijanie zainteresowań czytelniczych oraz ćwiczenia bądź zmierzające do uświadomienia młodzieży funkcji poszczególnych środków językowych i zabiegów konstrukcyjnych w dziele literackim, bądź służące kształceniu sprawności językowej uczniów. Przykładowy wybór takich zadań do utworów Marii Dąbrowskiej podaje poniższe zestawienie:

Pomnik z ziemi (19)
– Przeczytaj książkę M. Krüger *Klimek i Klementynka*. Znajdziesz w tej lekturze przygody dzieci, ukazane na tle wydarzeń powstania Kościuszkowskiego (kl. V).

Pies (19, 20, 47)
– Jeśli lubisz psy, przeczytaj książkę Hansa Bauera *Z psem przez stulecia*, przekład Jana Żabińskiego (kl. V).

– Odszukaj fragmenty mówiące o przeżyciach i uczuciach Tumrego. Nazwij te uczucia. Wskaż w tekście fragmenty narracji i dialogu (kl. V).

– Jaką rolę w pracy pisarza odgrywa pamięć i wyobraźnia?

– Jaką cechę charakteru ceni M. Dąbrowska szczególnie wysoko i na równi z talentem? (kl. VIII).

W laboratorium (29)
– Dlaczego student nazwał miłość profesora do pracy bohaterską?

–

Najdalsza droga (47) – Wskaż porównania użyte przez autorkę dla oddania kontrastu między gwarną ulicą a laboratorium i dla scharakteryzowania zachowania oraz przeżyć profesora (kl. VI).

Tu zaszła zmiana (40) – Wyjaśnij, w jakim celu pisarze wprowadzają gwarę ludową do swoich utworów?

Jaki motyw powtarza się w opowiadaniu? Jaką spełnia funkcję?

– Jaką rolę odgrywają pytania postawione w tekście opowiadania? Czy są one tylko retoryczne?

– Kto jest narratorem w opowiadaniu? (kl. VIII).

Olek (14) – Napisz dokładne streszczenie opowiadania *Olek* według podanego planu (kl. V).

Chłop w obronie ojczyzny (40) – Napisz w formie zdania orzekającego stwierdzenie, które uzasadnia M. Dąbrowska w swojej rozprawce.

– Napisz trzy zdania orzekające, w których przedstawisz argumenty autorki uzasadniające postawioną przez nią tezę (kl. VII).

O twórczej pracy – Jakie poglądy dotyczące pracy twórczej wypowiada M. Dąbrowska?

Ptaki (10) – Podziel opowiadanie *Ptaki* na części i każdą z nich odpowiednio zatytułuj.

– Z opowiadania *Ptaki* wypisz nazwy ptaków, które śpiewały przed domem dzieci [...]. Wypisz z tekstu *Ptaki* przymiotniki określające kolory w ogrodzie przed domem dzieci: hiacynty,... , mlecze... itd.

– Przez kilka dni uważnie obserwuj otoczenie przed twoim domem i przygotuj opowiadanie pt. *Przed moim domem* (kl. V).

W latach osiemdziesiątych pod tekstami Marii Dąbrowskiej znajdziemy łańcuchy poleceń powiązanych ze sobą logicznie. Sterowane przez owe zadania działanie nauczyciela i ucznia ma teraz wyraźnie nachylenie teoretyczno–literackie. Stan taki jest wynikiem zbliżenia współczesnej nauki o literaturze i współczesnej dydaktyki literatury oraz wykorzystanie przez tę ostatnią dla potrzeb odbioru lektur szkolnych strukturalno–semiotycznych teorii dzieła literackiego. Jest zapewne także wyrazem przekonania, że podstawą szkolnej analizy literackiej – jeśli szkoła ma wykształcić samodzielnego, kompetentnego odbiorcę dzieł literackich – winna być umiejętnie przekazana wiedza o teorii literatury. Spróbujmy zobaczyć na wybranych konkretnych przykładach, jak w kolejnych klasach rozwija się ten proces wtajemniczenia w arkana sztuki literackiej:

Olek (9) – Kto jest główną postacią, czyli bohaterem opowiadania *Olek*? Na podstawie tekstu powiedz: Jak wygląda – jaki jest wobec innych – jak sobie radzi w życiu? (kl. IV).

Odjazd (21) – Wskaż we fragmencie składniki świata przedstawionego: postacie, wydarzenia, czas i miejsce wydarzeń. Czy są one realistyczne czy fantastyczne?

– Czy w opisie przeżyć dzieci znajdziesz jakieś uczucia znane ci z twojego życia? Nazwij je i opowiedz kiedy je odczuwałeś? (kl. V).

Pies (21) – Wskaż odpowiednie formy czasowników i zaimków ujawniające narratora opowiadania *Pies*. Co możesz na podstawie wypowiedzi narratora powiedzieć o nim samym? (kl. V).

Dzień pisarza (45) – Określ sposób opowiadania narratorki.

– Wybierz z opowiadania przykłady monologu wewnętrznego i omów sposób jego powiązania z monologiem narracyjnym. Wybierz z opowiadania przykład monologu wewnętrznego i omów jego powiązania z monologiem narracyjnym

– Jak się przejawia w opowiadaniu ton żartobliwy?

– Uzasadnij podtytuł opowiadania: humoreska.

– Czy poznane opowiadania Dąbrowskiej potwierdzają jej stwierdzenie w dzienniku, iż „pisarz zwany realistą [...] z elementów realnej rzeczywistości stwarza zupełnie nowy świat" (kl. VIII).

Tu zaszła zmiana (45) – Określ typ narracji tego opowiadania.

– Wyszukaj wyrazy i związki frazeologiczne zaczerpnięte z gwary uczniowskiej oraz wyjaśnij ich funkcję stylistyczną (kl. VIII).

Z przytoczonego zestawienia wynika, że stopień trudności systematycznie rośnie i od ucznia klasy VIII wymaga się już dość dużego zasobu wiadomości teoretyczno–literackich oraz sprawnego posługiwania się nimi w analizie utworów i rozwiązywaniu problemów z nią związanych.

Przegląd pytań i ćwiczeń do tekstów Marii Dąbrowskiej w polskiej szkole po roku 1945 skłania do następujących wniosków:

1. Początkowo są to pojedyncze zadania do lektury, zwracające uwagę ucznia i nauczyciela na jakiś jeden wybrany aspekt utworu i nie wyczerpujące do końca problemu. Z biegiem lat liczba pytań rośnie, a ich dobór czyni je w sposób wyraźny nośnikiem określonej koncepcji interpretacyjnej omawianej czytanki.

2. Od dominującego w latach pięćdziesiątych socjologizmu i natrętnej tendencyjności, w następnym dwudziestoleciu pytania prowadzą stopniowo młodego czytelnika ku autentycznej analizie literackiej, ucząc go pracy z tekstem, polegającej na interpretacji tytułów utworów czy wybranych z nich znaczących wyjątków bądź na wyszukiwaniu fragmentów, dokumentujących wcześniej przyjęte założenia. Kierują one uwagę ucznia na środki stylistyczne i ich funkcję w tekście, by uświadomić mu rolę języka jako tworzywa w dziele literackim, a w latach osiemdziesiątych sterują działaniem ucznia, mającym na celu wzbogacenie jego wiedzy teoretyczno–literackiej i wyposażenie go w aparat pojęciowy niezbędny do właściwego odbioru i formułowania komunikatów o poznawanym tekście.

3. Można stwierdzić, że polecenia do utworów Marii Dąbrowskiej – proponowane przez autorów podręczników – miały w ich zamierzeniu pomóc w sprawdzeniu stopnia zrozumienia utworu, pamięciowym opanowaniu istotnych wiadomości, zdobywaniu umiejętności obserwacji, oceny i argumentowania słuszności własnych sądów, w rozwijaniu samodzielności myślenia i wyobraźni (np. jak sobie wyobrażasz dalsze losy Olka? (14)) oraz kształtowaniu właściwych postaw narodowych, społecznych, moralnych i estetycznych (np. budzeniu wrażliwości na piękno przyrody).

4. Zgodnie z zamysłem autorów podręczników, zadania do utworów autorki *Nocy i dni* miały także uczyć sztuki pięknego wypowiadania się oraz stanowić materiał do opracowywania takich form wypowiedzi, jak notatka, plan i streszczenie, opowiadanie, opis i charakterystyka postaci czy środowiska.

Polecenia i ćwiczenia do lektury tekstów literackich przewidzianych programem nauczania znajdziemy również w wydanej niedawno w dwu częściach publikacji *Zadania do lektury* [22]. Zgodnie z intencją autorów zawarte w tym zbiorze propozycje mogą stanowić impuls do własnych poszukiwań i pewnych wariacji na temat zestawu zadań; mogą być traktowane w sposób dosłowny jako gotowy przepis algorytmiczny, służący pracy nad dziełem literackim lub jako szkic; osobna dyspozycja, wymagająca rozwinięcia w konspekt lekcyjny.

Przy utworach Marii Dąbrowskiej zostały wyodrębnione w klasach IV–VI grupy poleceń ze względu na cel i formy pracy: problemy rozwiązywane wysiłkiem indywidualnym bądź zespołowym oraz pytania wymagające analizy czy też syntezy. Tak jest w wypadku działań dydaktycznych zaplanowanych do czytanki *Olek*. Zadania do opowiadania *Pies* stanowią przykład zastosowania koncepcji kształcenia wielostronnego, przy czym strategia eksponująca – zgodnie zresztą z charakterem utworu – dominuje nad drogą problemową czy operacyjną, choć ich oczywiście nie wyklucza. W klasie VIII zaleca się oparte na pracy z tekstem zadania testowe, głównie wyboru wielokrotnego.

Pozycjami mającymi niewątpliwie wpływ na kierunek pracy nad dziełem literackim w szkole są opracowania z serii „Biblioteka Analiz Literackich". Zawarty tu komentarz do czytanego utworu może stanowić pomoc w interpretacji tekstu, podobnie jak proponowane tematy do rozważenia. Nie bez znaczenia dla uczniowskich konkretyzacji dzieł interesującej nas pisarki oraz tematów wybieranych przez nauczycieli do realizacji w czasie lekcji języka polskiego są wypowiadane o jej utworach sądy historyków i krytyków literatury. Znajdziemy je w licznych zbiorach szkiców, w artykułach publikowanych na łamach prasy polonistycznej i we wstępach do kolejnych edycji dzieł tej autorki. Na grunt praktyki szkolnej przenoszą te literaturoznawcze interpretacje prace o profilu metodycznym, tzn. proponowane rozkłady materiału programowego, przewodniki metodyczne do określonych podręczników lub szkice przedstawiające projekty lekcji poświęconych Marii Dąbrowskiej. Ujawniają one związki i zależności między opiniami profesjonalistów w zakresie literaturoznawstwa, a kierunkami i modelami interpretacji utworów Dąbrowskiej w szkole.

W latach międzywojennych wykorzystywano czytanki tej znakomitej pisarki przy zagadnieniach społecznych i społeczno–politycznych oraz przy omawianiu tematu walki naszych wojsk o utrwalenie granic Polski [23]. Ponadto sięgano po nie w celu budzenia szacunku dla obyczaju, tradycji narodowych i rzetelnej pracy, a także po to, by kształtować postawę solidarności i koleżeństwa oraz uczyć trudnej sztuki współżycia z innymi, umiłowania wszystkiego co dobre, szlachetne, piękne, po to by uwrażliwiać na cudze cierpienie

---

[22] *Zadania do lektury dla klas IV–VI*, red. T. Patrzałek, G. Wichary, Warszawa 1985, zob. s. 43–45, 100–102; *Zadania do lektury dla klas VII–VIII*, Warszawa 1987, zob. s. 174–178.

[23] P. G a d u l a, *Lektura utworów najnowszej literatury w szkole średniej*, „Polonista" 1935, s. 48–56.

i wywoływać chęć niesienia pomocy potrzebującym. Na przykład przy opowiadaniu *Przyjaźń* radzono szukać odpowiedzi między innymi na takie pytania, jak:„Dlaczego bohater uważa zadania za piękne i pożyteczne?"; „Jaki jest stan zdrowia ludu i jak się lud leczy?"; „Czego nauczyła nas książka?".

Za symptomatyczne dla panujących wówczas w metodyce trendów można chyba uznać pozostawianie znacznej swobody uczniowi; przewiduje się odpowiedź na pytanie: „Która z postaci nam się szczególnie podoba i dlaczego?" oraz „samorzutne zapytania i wypowiedzi uczniów". Zaleca się również unikanie zbyt dokładnych streszczeń i zbyt częstych pisemnych sprawozdań, dążenie do nawiązania swobodnej rozmowy, pozwalającej dzięki spontaniczności wypowiedzi poznać duszę dziecka, lepiej je rozwijać i wychowywać. Podkreśla się również, że tylko interesujące prowadzenie lekcji, poświęconych lekturze uzupełniającej, może zachęcić do czytania [24].

Przewodnik metodyczny dla klasy I gimnazjum [25] w związku z lekturą *Wilcząt z czarnego podwórza* proponuje omówić zagadnienia: „Koleżeństwo chłopców z czarnego podwórza"; „Paweł jako ideał harcerza"; „Czy chłopcy nadawali się na harcerzy?". Opowiadanie to miało być także środkiem propagującym harcerstwo wśród dzieci i okazją do włączenia w słownik dziecka terminów wiążących się z działalnością tej organizacji. Wskazuje się też na możliwość opracowania na podstawie tego utworu sprawozdania, stanowiącego rozwinięcie jadnego z podanych tu tematów: „Zbiórka w naszej drużynie"; „Praca w drużynie"; „Wycieczka naszego zastępu"; „Jak zostałem harcerzem?".

W uwagach metodycznych do tekstów Marii Dąbrowskiej pt. *Z opłatkami* i *Uroczystość majowa* [26] znajdziemy przykłady opartych na tych czytankach ćwiczeń gramatycznych i słownikowych oraz dyrektyw, aby „raczej zainteresować dziecko niż dokładnie obrabiać opowiadanie". Poza tym pojawiają się postulaty, aby starać się wykorzystywać przeżycia i wspomnienia dziecka do ćwiczeń w opisie (np. kolejnych odwiedzin organisty, paczek opłatków, świątecznych obrzędów) oraz w opowiadaniu (o wydarzeniach majowych 1791 roku w Warszawie i ich znaczeniu).

Nieco inne zadania sugerują autorzy przewodnika dla klasy II gimnazjum [27]. Do czytanki pt. *Strzyżenie owiec* (stanowiącej fragment *Pocieszenia*) uczniowie winni byli opracować plan i przedstawić wydarzenia tak, jakby grali rolę głównego bohatera – Witka. Wyjątki z czytanki miały również służyć przeprowadzeniu ćwiczeń syntaktycznych i ortograficznych o charakterze utrwalającym i sprawdzającym (dyktando).

Autorzy dwu ostatnich omawianych tu przewodników, S. Tync i J. Gołąbek, byli też twórcami analogicznych książek dla szkoły powszechnej. W przewodniku dla klasy IV wyrażali nadzieję, że

„ich wskazówki umożliwią nauczycielowi nie ograniczanie się, jak się to często dziać zwykło, do szablonowego

---

[24] J. Szelejewski, *Lektura uzupełniająca w szkole powszechnej*, „Polonista" 1937, s. 7–9.

[25] J. Kijas, S. Przyboś, *Przewodnik metodyczny do podręcznika J. Balickiego i S. Maykowskiego. Mówią wieki dla klasy I gimnazjum*, Lwów 1937.

[26] S. Tync i J. Gołąbek, *Przewodnik metodyczny do czytanek polskich na klasę I gimnazjum*, Lwów – Warszawa 1927.

[27] S. Tync i J. Gołąbek, *Przewodnik metodyczny do czytanek polskich na klasę II gimnazjum*, Lwów–Warszawa 1928.

tzw. streszczania ustępu (własnymi słowami), wyciągnięcia nauki moralnej, a przy wierszu do zadania go na pamięć,lecz uczynią z nauki języka polskiego istotnie warsztat twórczej pracy nad wyrobieniem u dzieci dobrej, świadomej znajomości języka polskiego, który chyba słusznie nazwano największym skarbem narodu" [28].

Jako sposoby prowadzące do realizacji tego celu proponowali:

1. Dyskretne wyzyskanie walorów wychowawczych czytanych „powiastek". Na przykład przy pracy nad fragmentem *Marcina Kozery* pt. *W angielskiej szkole* radzili zastanowić się, jak zachować polskość w czasie niewoli, na emigracji, a jak czynić to w wolnej Polsce [29]. Przy opowiadaniu *Koledzy Jacka* sugerowali wysunięcie na plan pierwszy analizy postępowania chłopców, pobudek moralnych, które nimi kierowały oraz wartości społecznej przedsięwziętego przez nich działania [30];

2. Dążenie do tego, aby czyny bohaterów literackich (np. kolegów Jacka) dały asumpt do praktycznych, społecznie użytecznych działań uczniów, takich jak zakładanie sklepików szkolnych, organizowanie bratniej pomocy, biblioteczek klasowych itp.;

3. Stosowanie różnych metod – tj. dyskusji (*Koledzy Jacka*) i heurezy (*W angielskiej szkole*); w wypadku jednak tej drugiej metody można już mówić o pewnym wynaturzeniu, ponieważ nadmiar i drobiazgowość pytań niwelują istotną przy tym sposobie pracy samodzielność dochodzenia do pewnych konstatacji („Kiedy się to dzieje? Jakie osoby występują? Co sobie pomyślał Marcin usłyszawszy od nauczyciela, że nie ma Polski? Co sobie przypomniał, co postanowił uczynić, co zrobić? Dlaczego miał słuszność Marcin mówiąc »Polska jest, proszę Pana«? Wyjaśnij znaczenie tych słów. Jakie wrażenie wywołały te słowa na nauczycielu? Jak Marcin tłumaczył swoje myśli nauczycielowi? Czy go ten zrozumiał? Co na to odpowiedział? Co sprawiło, że Marcin poczuł się Polakiem? Jak za czasów niewoli Polacy zachowywali swoją narodowość?);

4. Zorganizowanie wycieczek tematycznie z lekcją związanych, np. do sklepu (*Koledzy Jacka*);

5. Przeprowadzenie ćwiczeń słownikowych, stylistycznych, składniowych i ortograficznych, takich, jak np: „Oddziel podmiot od orzeczenia kreską pionową"; „Zmień poszczególne wyrazy na inne, ale tak, żeby się nie zmieniło znaczenie zdania"; „Podkreśl wyrazy z »ó«, dające się wytłumaczyć – linią prostą, nie dające – limią falistą" [31]; „Wprowadź odpowiednie słownictwo, np.: księga handlowa, zamówienie towaru – sprzedaż, wydawanie pieniędzy" (*Koledzy Jacka*).

W podobnym kierunku mają zmierzać i zabiegi metodyczne przewidziane przy omawianiu czytanek Dąbrowskiej w klasie VII [32]. W noweli czy przypowieści (bo tak został tu określony gatunek utworu) *Wyścig pracy* należy przede wszystkim uchwycić dość trudną myśl przewodnią, a następnie dokonać analizy schematycznej z resztą akcji, wyróżnić dwa przedstawione rodzaje pracy i wskazać osoby reprezentujące każdy z nich, prze-

---

[28] S. Tync i J. Gołąbek, *Przewodnik metodyczny do czytanek polskich dla IV oddziału powszechnej*, Lwów–Warszawa 1928, s. 27.

[29] Tamże.

[30] S. Tync i J. Gołąbek, *Przewodnik metodyczny do czytanek polskich dla V oddziału szkoły podstwowej*, Lwów–Warszawa 1929.

[31] S. Tync i J. Gołąbek, *Przewodnik ... dla IV oddziału ...*, s. 27

[32] *Nauka języka polskiego. Klasa VIII*, red. S. Bądkowska, Warszawa [b.r.w.].

prowadzić ćwiczenia słownikowe w celu wyszukania wyrazów bliskoznacznych do słów „wyścig" i „praca" oraz opracować tematy: „Dwa rodzaje pracy dla społeczeństwa według noweli Dąbrowskiej pt. *Wyścig pracy* i „Opisz konkurs, w którym brałeś udział".

Przy czytance pt. *Szpital* miały być rozważane następujące kwestie: „Co Sara zawdzięczała szpitalowi (ocalenie życia i równie ważną wiarę w ludzką dobroć); „Opis szpitala; Rola szpitali w życiu społeczeństwa; problem żydowski w Polsce, tj. Życie Sary i jej rodziny; Sposób przedstawienia i zasadnicze cechy głównej bohaterki; Ogólny sens utworu i jego zalety literackie". Zamykające pracę nad utworem wypracowania miały bądź charakter literacki i spełniały funkcję zbierającą (wypisać osoby występujące w opowiadaniu, scharakteryzować je krótko), bądź były tematami wolnymi (Opisz nasz szpi-tal; Napisać zbiorowy list do chorej koleżanki/kolegi). Powojenne interpretacje dzieł Marii Dąbrowskiej i podstawowe kierunki rozwiązań metodycznych ujmuje tabela 2.

O ile kwestia wartości poznawczych i ideowych dzieł M. Dąbrowskiej rozważana jest przez autorów opracowań metodycznych niejednokrotnie z uwagą i troską, o tyle wiedza teoretycznoliteracka, którą przy okazji tych lektur proponuje się przekazać uczniowi jest nader skromna i często traktowana w sposób afunkcjonalny. Stan ten ilustruje tabela 3.

Przewidziana w programie szkolnym lektura dzieł autorki *Nocy i dni* traktowana była w pracy z młodzieżą instrumentalnie, ponieważ służyła jako materiał lub impuls do różnego rodzaju ćwiczeń, które w efekcie miały doprowadzić do zdobycia określonych umiejętności. W arkana odbioru utworu literackiego starano się wprowadzić ucznia poprzez:

1) doskonalenie sztuki czytania:

	Tu zaszła zmiana (93), *Olek* (92), *Wilczęta z czarnego podwórza* (90), *Przyjaźń* (108);
– cichego	*Pies* (94), *W laboratorium* (115), *Kalisz mojego dzieciństwa* (130, 91), *Ptasi koncert* (128);
– głośnego	*Marcin Kozera* (91, 94), *Wilczęta z czarnego podwórza* (89, 90);
– poprawnego	*Najdalsza droga* (104);
– z podziałem na role	*Przyjaźń* (106), *Wilczęta z czarnego podwórza* (106);

2) pracę z tekstem, polegającą na ilustrowaniu własnych sądów o utworze odpowiednio wybranymi z niego cytatami, np.

- *Pies* (91, 94, 95);
- *Przyjaźń* (106);
- *Wilczęta z czarnego podwórza* (106, 104);
- *Kalisz mego dzieciństwa* (91, 94);
- *Noce i dnie* (101, 103);
- *Tu zaszła zmiana* (110, 99);

3) formułowanie w tzw. swobodnych wypowiedziach swoich wrażeń i opinii o nowo poznanej lekturze, np.:

- *Olek* (92), *Pies* (95), *Najdalsza droga* (104), *Tryumf Dionizego* (102), *Wilczęta z czarnego podwórza* (89, 90, 104, 106), *W laboratorium* (115), *Ptasi koncert* (128), *Noce i dnie* (103, 101).

Utwory literackie M. Dąbrowskiej miały również pomagać w kształceniu samodzielnego myślenia, dzięki takim czynnością jak: formułowanie problemów i wytwarzanie

Tabela 2

WYBRANE INTERPRETACJE I OPRACOWANIA METODYCZNE DZIEŁ MARII DĄBROWSKIEJ *

Wybrane interpretacje	Tytuł utworu lub zbioru	Zagadnienia proponowane do opracowania w szkole
Problemy narodowe, społeczne, poznawcze i artystyczne (69, 64, 78, 79)	*Opowiadania*	
Postać ojca Dembowskiego jako przedstawiciela świata wielkopańskiego (130)	*W służbie ojczyzny*	Dążenia niepodległościowe narodu polskiego i walki o wyzwolenie społeczne warstw pracujących. Portrety biograficzne wybitnych bojowników i działaczy (122)
Solidaryzm społeczny jako element programu pisarki (69) Zob. także 85	*Olek*	Życie dziecka w rodzinie, szkole i środowisku dawniej i dziś oraz na szerokim świecie (90)
Warunki życia bohaterów. Postawa Olka wobec słabszych (124)	*Olek*	Jak oceniam Olka bohatera opowiadania Marii Dąbrowskiej (115, 132)
Dziecięcy bohater i świat dzieciństwa(68) Świat przeżyć dziecka. Wyraz określonej postawy filozoficznej: akceptacji i adoracji istnienia we wszystkich jego przejawach (95)	*Pies*	Przyjaźń dzieci z Tumrym (94) Przeżycia psa Tumrego w nowym otoczeniu i zabiegi dzieci o pozyskanie psiej przyjaźni (121)
Ukazanie życia w Polsce w pewnym okresie historycznym (61)	*Ludzie stamtąd*	Obraz stosunków wiejskich na przełomie wieków. Rodzenie się świadomości klasowej (100, 127)
Oskarżycielska i realistyczna wymowa społeczna (70) Interpretacja tytułu „Ludzie stamtąd" to ludzie z drugiej strony cywilizacji (62) Motyw drogi i jej konstrukcyjna rola (104) Bogactwo i znaczenie życia duchowego człowieka prostego (77) Cud życia i dramat istnienia (63)	*Najdalsza droga*	Obraz ucisku i nędzy na polskiej wsi (118) Sens tytułu opowiadania (100) Dokąd prowadzi najdalsza droga bohaterów opowiadania? „Najdalsza droga" jako utwór o niespełnionych marzeniach (104) Piękno przeżyć prostych ludzi (118) Afirmacja życia i człowieka w utworze Marii Dąbrowskiej (126)

* Symbole liczbowe oznaczają źródła w aneksie 1.

Wybrane interpretacje	Tytuł utworu lub zbioru	Zagadnienia proponowane do opracowania w szkole
Wymowa tytułu. Charakterystyka Dionizego (64)	*Tryumf Dionizego*	Na czym polegał tryumf Dionizego? Refleksje na marginesie opowiadania M. Dąbrowskiej (102)
Istota uczucia przyjaźni, jej cena i wartość (73) Wskazanie na przeobrażenia społeczne w celu ukształtowania przekonania o wyższości społecznej i moralnej ustroju socjalistycznego nad kapitalistycznym (108)	*Przyjaźń*	Osoby, warunki ich życia, wewnętrzne przeżycia (106) Sąd nad Karolkiem z noweli M. Dąbrowskiej pt. „Przyjaźń". Kiedy werdykt oskarżenia byłby słuszny? (108)
Niebezpieczne skutki emigracji – Stosunek do ojczyzny i narodu. Przemiana w postawie bohatera (71) Problem wyboru ojczyzny (81) Koleżeństwo, przyjaźń, patriotyzm – wartości uniwersalne (67)	*Marcin Kozera*	Problem, który miał do rozstrzygnięcia bohater książki. Jego losy i przeżycia (106) Jak Marcin Kozera zrozumiał, że jest Polakiem (94) „Marcin Kozera" – opowieść o miłości ojczyzny. Dzień polskich emigrantów w Anglii. Droga Marcina do świadomości narodowej (130)
Los dzieci pozbawionych opieki. Problem dobrze pojętego koleżeństwa (72) Tematyka harcerska. Wartość przyjaźni (81) Idea skautingu. Problem współżycia w kolektywie, solidarności (85)	*Wilczęta z czarnego podwórza*	Czarne podwórze i jego mieszkańcy. Chłopcy z czarnego podwórza podczas zabawy i pracy (106) Paweł Bronicz i jego rola w życiu chłopców z czarnego podwórza. Bohater drużyny naszej szkoły (89) Dlaczego i czy słusznie chłopcy z czarnego podwórza zostali przyjęci do drużyny harcerskiej (90, 104)
Problematyka pracy. Poświęcenie sił indywidualnych dla dobra ogółu (85)	*W laboratorium*	Postać uczonego w opowiadaniu M. Dąbrowskiej „W laboratorium" (115)
Osąd społeczeństwa. Postawy bohaterów. Dwa pokolenia. Cechy narracji (58) Studium psychologiczne Bogumiła i Barbary. Struktura epicka powieści (60) Kronika domu polskiego na prowincji. Odkrywczość w ukazywaniu codzienności. Kontynuacje wielkiej powieści pozytywistycznej (63)	*Noce i dnie*	Jakie przemiany społeczno–obyczajowe zaprezentowała w literackim obrazie M. Dąbrowska (107) Bogumił i Barbara. „Noce i dnie" – powieść rzeka. „Noce i dnie" a tradycje powieści polskiej (101) Jakie cechy człowieka cenią „Noce i dnie" (58)

Wybrane interpretacje	Tytuł utworu lub zbioru	Zagadnienia proponowane do opracowania w szkole
Obraz dynamiki przemian (93) Tragizm wojennych losów (62) Obrazowość i piękno narracji (99) Rzeczywistość powojennej Warszawy. Uczuciowy stosunek narratora do miasta. Ideały Polaków (124, 74, 87)	*Tu zaszła zmiana*	Zmiany w krajobrazie Warszawy 1939–1960. Warszawa wczoraj i dziś w świetle opowiadania M. Dąbrowskiej „Tu zaszła zmiana" (110)
Społeczna filozofia M. Dąbrowskiej. Bohaterowie i ich maksyma: szukać dobra (59) Obraz przemian społecznych, ekonomicznych, obyczajowych w polskiej rzeczywistości (93, 62, 64, 76) Obrona wartości nie zawsze docenianych (83) Sposób kreowania bohaterów w „Gwieździe zarannej" (86)	*Na wsi wesele*	Stanowisko ideowe M. Dąbrowskiej wobec Polski socjalistycznej. Problem przemian na wsi polskiej. Narracja (64)

pomysłów ich rozwiązania *Pies* (95), *Marcin Kozera* (94) czy projektowanie pracy domowej *Wilczęta z czarnego podwórza* (104). Dzięki dziełom pisarki uczeń winien był – w myśl założeń programowych i dydaktycznych – uzyskać nie tylko pewne kompetencje czytelnicze, ale też zdobywać sprawność w posługiwaniu się językiem ojczystym, toteż w opracowaniach metodycznych znajdziemy dość szeroką gamę ćwiczeń w mówieniu i pisaniu, np.:

- ćwiczenia słownikowe — *Olek I* (132); *Pies* (95) – nazywanie uczuć; *Ludzie stamtąd* (126); *Marcin Kozera* (130); *Wilczęta z czarnego podwórza* (106) – słownictwo harcerskie; *Kalisz mego dzieciństwa* (130) – nazywanie przeżyć i uczuć; *Tu zaszła zmiana* (110, 126); *Ptasi koncert* (128);
- ćwiczenia słownikowofrazeologiczne — *Olek* (124) – zwroty o przyjaźni, wyrażanie stosunków przestrzenno–czasowych; *Pies* (94); *Tu zaszła zmiana* (106); *O twórczej pracy* (117) – wyrażenia i zwroty związane z pracą pisarza;
- ćwiczenia stylistyczne — *Ptasi koncert* (128);
- ćwiczenia składniowe — *Ludzie stamtąd* (126) – wymiana konstrukcji składniowych; *Przyjaźń* (106) – układanie zdań o przyjaźni;
- ćwiczenia w zakresie spójności tekstu — *Ludzie stamtąd* (126);

Tabela 3

WIEDZA TEORETYCZNOLITERACKA W OPRACOWANIACH METODYCZNYCH

Tytuł utworu	Oprac.* metod.	Wiedza teoretycznoliteracka
1	2	3
W służbie ojczyzny	122	Utwór biograficzny.
Olek	124	Świat przedstawiony i jego elementy: postacie, miejsce, zdarzenie itd.
Pies	95	Pojęcie animizacji.
Ludzie stamtąd	100	Wątek główny, mowa pozornie zależna, komentarz odautorski.
	118	Dwuwątkowość. Funkcja narracji i jej cechy.
	126	Rozwijanie i pogłębianie wiedzy o epice. Elementy świata przedstawionego w utworze. Język opowiadania.
Marcin Kozera	119	Czas, miejsce akcji, jej dramatyzm, punkt kulminacyjny, narrator.

Tytuł utworu	Oprac. metod.	Wiedza teoretycznoliteracka
1	2	3
Marcin Kozera	91	Główne wydarzenia w utworze, punkt kulminacyjny.
Noce i dnie	101	Powieść – rzeka.
	96	Konstrukcja fabularna powieści. Filmowe środki wyrazu.
Tu zaszła zmiana	132	Kompozycja opowiadania. Forma narracji i postać narratora.
	93	Refren w prozie, przenośnie, porównania.
Na wsi wesele	64	Narracja. Stylizacja gwarowa.
Ptasi koncert	128	Wyrazy dźwiękonaśladowcze. Synonimy.

* Symbole liczbowe oznaczają źródła podane w aneksie 1.

• ćwiczenia ortograficzne	*Pies* (95);
• ćwiczenia kompozycyjne	*Pies* (95); *Noce i dnie* (101);
• ćwiczenia redakcyjne	
– redagowanie planu	*Olek* (132); *Pies* (95); *Wilczęta z czarnego podwórza* (90, 104);
– redagowanie wniosku	*Marcin Kozera* (104); *W laboratorium* (115), *Wilczęta z czarnego podwórza* (104); *Kalisz mego dzieciństwa* (94);
– redagowanie notatki	*O twórczej pracy* (117);
– redagowanie odpowiedzi na pytanie problemowe	*Wilczęta z czarnego podwórza* (104).

Równie bogaty był wachlarz sugestii metodycznych w zakresie form wypowiedzi, nad którymi można by pracować z młodzieżą, czerpiąc tematy bądź materiał z dzieł pisarki. Przy czym należy podkreślić wyraźnie zarysowujące się dysproporcje między takimi formami, jak: opis, opowiadanie, notatka, których frekwencja jest największa, a pojawiającymi się sporadycznie – np. list, rozmówka, recenzja. Egzemplifikacją tego twierdzenia jest poniższe zestawienie:

• Charakterystka	*Wilczęta z czarnego podwórza* [Chłopcy z czarnego podwórza podczas zabawy i pracy (106, 104)],
– postaci (elementy)	*Marcin Kozera* (106, 130),
– postaci	*Olek* (92), *Ludzie stamtąd* (100), *Marcin Kozera* (106),
– porównawcza	*Ludzie stamtąd* (100), *Noce i dnie* [Bogumił i Barbara – (101); Bohaterowie różnych epok, np. Bogumił i Benedykt Korczyński – (97)],
• Dialog, rozmówka	*Wilczęta z czarnego podwórza* [W co będziemy się bawić – (90)],
• Dyskusja	*Najdalsza droga* (104), *Marcin Kozera* (94), *W laboratorium* (115), *Tu zaszła zmiana* (99),
• List	*Marcin Kozera* [Napisz list do kolegi zachęcający do przeczytania *Marcina Kozery* – (94)], *Tryumf Dionizego* [List do nieznajomego, o którym dowiedziałeś się z prasy, telewizji, że jest samotny, załamany, nikomu niepotrzebny – (102)],
• Notatka	*Wilczęta z czarnego podwórza* (90, 104), *Olek* (132, 124), *Ludzie stamtąd* (88), Marcin Kozera (100, 91, 94, 104),
– biograficzna	*Ludzie stamtąd* (88), *Przyjaźń* (108),
– wniosek	*W laboratorium* (115), *Kalisz mego dzieciństwa* (130),

• Opis	*Marcin Kozera* (130), *Tu zaszła zmiana* (93),
– przedmiotu	*Wilczęta z czarnego podwórza* [mundurka harcerskiego, grobu Stanisława Worcella – (89)],
– zwierzątka	*Pies* [Opis zachowania znanego zwierzątka – (94), opis psa – (121)],
– ilustracji	*Olek* (124), *Wilczęta z czarnego podwórza* (89),
– postaci	*Olek* (123), *W laboratorium* [Opis postaci profesora – (115)],
– działań	*Wilczęta z czarnego podwórza* [gry harcerskie – (89)],
– sytuacji	*Pies* [scenki z życia zwierzęcia – (91)], *Tu zaszła zmiana* (132),
– pejzażu	*Kalisz mego dzieciństwa* [obraz rodzinnych stron M. Dąbrowskiej – (94),
– miejscowości	Kalisz ze wspomnień pisarki, a moja dzielnica – (130), moja wieś – (91)],
– przeżyć	*Pies* [opis przeżyć dzieci i psa – (94), *Najdalsza droga* – opis przeżyć (104),
• Opowiadanie	*Olek* [losy Olka – (92, 93)],
– odtwórcze	*Olek* (124), *Pies* [o przebiegu wydarzeń w utworze – (121), o hodowanych zwierzątkach – (94)], *Marcin Kozera* [Opowiedz, w jakiej szkole uczył się Marcin – (106)], *Tryumf Dionizego* [Historia Dionizego – (162)];
– twórcze	*Olek* (124), *Marcin Kozera* (106), *Wilczęta z czarnego podwórza* [Przygoda na podwórku – (90)];
– z elementami opisu	*O twórczej pracy* (117),
– z użyciem dialogu	*Wilczęta z czarnego podwórza* (106),
• Plan	*Wilczęta z czarnego podwórza* (89, 90, 104),
– dekompozycyjny	*Olek* [plan czytanki – (92, 132)],
– ramowy i szczegółowy	*Pies* (95),
– kompozycyjny	*Tu zaszła zmiana* [plan wydarzeń do wypowiedzi ustnej lub pisemnej – (132)],
• Przemówienie	*Przyjaźń* [Sąd nad Karolkiem z noweli M. Dąbrowskiej *Przyjaźń* – (108)],
– głos świadka	
– mowa oskarżyciela	
– mowa obrońcy	
• Rozprawka	*Pies* [Dlaczego dzieci postanowiły zdobyć przyjaźń psa – (95)], *Tryumf Dionizego* [Zwątpienia i nadzieje Dionizego – (102)], *Marcin Kozera* [Jak chciałbym pracować dla Polski – (91)],

	Wilczęta z czarnego podwórza [Dlaczego Paweł Bronicz zaufał uczniom – (104)], *Noce i dnie* [Na czym polega realizm w *Nocach i dniach*; Czy Bogumił Niechcic jest kontynuatorem Jana Bohatyrowicza – (101)],
• Recenzja – szkic krytyczny	*Ludzie stamtąd* jako lektura do wyboru IX i XV Olimpiada Polonistyczna (111),
• Sprawozdanie	*Ptasi koncert* [Czego dowiedzieliście się o M. Dąbrowskiej– (128)], *Wilczęta z czarnego podwórza* [Sprawozdanie ze zbiórki zastępu – (89)],
• Streszczenie	*Olek* (115), *Opowiadania* (88), *Tu zaszła zmiana* (93).

Jeśli traktować poświęcone twórczości M. Dąbrowskiej opracowania metodyczne jako swego rodzaju giełdę pomysłów, to na szczególną uwagę wśród nich zasługują próby powiązania omawianych lektur poprzez tzw. „tematy wolne" z zainteresowaniami dziecka [np. tematy prac domowych i klasowych: Co czułeś, o czym myślałeś po zapoznaniu się z *Przyjaźnią* M. Dąbrowskiej – (69), Jakie zmiany należałoby wprowadzić na moim podwórku, aby było czyściej, wygodniej, praktyczniej – (89), Jakie cechy powinien posiadać harcerz – (104), Co zmieniło się w twojej dzielnicy lub mieście od czasu jak chodzisz do szkoły, Kartka z mojego pamiętnika – (93)], a także zadania o charakterze porównawczym, wykorzystujące jako materiał nie tylko obligatoryjną lekturę szkolną, ale i prywatną, opartą na samodzielnym wyborze ucznia [np. Porównanie opowiadania *Pies* z utworem *Karusek* i indywidualną lekturę uczniów – (121)].

Godne wyeksponowania jest również dążenie do respektowania w kształceniu polonistycznym zarówno zasad uspołecznienia jak i indywidualizacji. Szczególnie interesujące są te szkice, w których w projektach lekcji widoczne jest założenie, że uczeń zostanie postawiony w sytuacjach dydaktycznych, wymagających od niego nie tylko zapamiętania i odtworzenia wiadomości, ale i wartościowania twórczego myślenia czy praktycznego działania. Rozwiązania na temat dzieł autorki *Przyjaźni* bywały też przedmiotem syntez historycznoliterackich [*Nad Niemnem* E. Orzeszkowej, a *Noce i dni* M. Dąbrowskiej – (116), Rozwinięcie i uwspółcześnienie konwencji powieści realistycznej w twórczości M.Dąbrowskiej – (129), Powojenna twórczość Z. Nałkowskiej i M. Dąbrowskiej – (116)], a jako lektura programowa zostały włączone w zakres treści objętych kontrolą na różnych szczeblach edukacji, np. w klasie VIII uczniowie otrzymali zadanie testowe: Połącz nazwiska z tytułami utworów, Nazwij rodzaj i gatunek literacki utworu; Podaj autora i tytuły utworów, z których pochodzą fragmenty; a maturzyści w czasie egzaminu dojrzałości mogli wybrać między innymi takie tematy: r. 1959 – Mój sąd o moralnej wartości ludzi poznanych w dziełach M. Dąbrowskiej i Z. Nałkowskiej (112), r. 1971 – Wartości humanistyczne i poznawcze powieści *Noce i dnie* M. Dąbrowskiej (113), r. 1975 – Sens życia i jego piękno w ujęciu J. Kochanowskiego, L. Staffa i M. Dąbrowskiej (113),

r. 1975 – Pochwała piękna w znanych utworach M. Dąbrowskiej (113), r. 1957 – Czym zasłużyli wielcy nasi twórcy L. Staff i M. Dąbrowska na zaszczytne wyróżnienie ich przez Polskę Ludową tytułem doktora honoris causa (112). Nie zapomnieli też o pisarce organizatorzy Olimpiady Literatury i Języka Polskiego (IX OLiJP – 111) oraz autorzy pytań i tematów wykorzystanych w czasie pisemnych i ustnych egzaminów na wyższe uczelnie.

Dokładna analiza materiałów stanowiących podstawę przedstawionych zestawień prowadzi do wielu istotnych konkluzji:

1. O kierunku szkolnych interpretacji dzieł Marii Dąbrowskiej decydowały niejednokrotnie wypowiedzi historyków i krytyków literatury, a nad jednymi i drugimi ciążyły w sposób znaczący aktualne orientacje w polityce państwa i ustalonej na tej bazie polityce oświatowej, co np. wyraźnie widać w sposobie odczytania *Ludzi stamtąd* (61) czy w niektórych uwagach W. Maciąga o sztuce pisarskiej autorki *Nocy i dni* (79), np.:

„Dąbrowska właśnie jest przykładem pisarza tego kierunku, pisarza, który nieprzygotowany ideologicznie i dlatego tracący orientację perspektyw historycznego rozwoju, nie chce kusić się o artystyczną syntezę lat sobie współczesnych. Zmuszony jest do pewnego ograniczenia, które w tym wypadku jest cofnięciem się o kilkanaście czy kilkadziesiąt lat w głąb historii i polega na pewnym zawężeniu obrazu podstawowych dla epoki imperializmu i rewolucji proletariackich konfliktów" (79, s. 201).

Następstwem takiego nastawienia interpretacyjnego jest w szkole podporządkowanie analizy literackiej pewnym tendencjom, dążenie do tzw. aktualizacji i upolitycznienia, np.: przy omawianiu takich opowiadań, jak *Wilczęta z czarnego podwórza*, *Tu zaszła zmiana*, *Najdalsza droga* czy *Przyjaźń* (sąd nad Karolkiem – 108). Ponadto wyraźnie podkreśla się jeszcze w latach sześćdziesiątych, że o doborze lektury decyduje przede wszystkim tematyka (109). Cenione są zwłaszcza wartości wychowawcze lektury, ponieważ stwarzają one szansę wykorzystania tekstu literackiego również poza lekcjami języka polskiego, np.: w czasie godzin wychowawczych czy na zbiórkach harcerskich (106). Nie można jednak owym staraniom o aktualizację problemów podejmowanych przez Marię Dąbrowską odmówić całkowicie wartości, gdyż mówienie o współczesności zmusza często do obserwacji, a więc też jej uczy, kształci umiejętność myślenia analitycznego, wyszukiwania podobieństw i różnic, formułowanie wniosków. Mówienie o współczesności to często także wyjście ku problemom bliskim dzieciom (58).

2. Zaprezentowane w rozkładach materiału i przewodnikach metodycznych koncepcje lekcji poświęconych twórczości autorki *Przyjaźni* mimo znacznej różnorodności powtarzają jednak pewne tematy, ćwiczenia i przewidywany tok działań, w związku z czym mówić można o operowaniu schematem czy stereotypowości rozwiązań. Proponuje się zwykle jednostkowy lub łańcuchowy model lekcji. W myśl rad autorów publikacji metodycznych prowadzący winien zacząć pracę z uczniami od powtórzenia lub podania wiadomości o pisarce, przypomnienia wcześniej przeczytanych jej utworów, nawiązania do dzieł innych autorów o podobnej tematyce, by z kolei przejść do swobodnych wypowiedzi uczniów o nowo poznanej lekturze. Ogniwo następne miałaby stanowić analiza, zmierzająca do uchwycenia zasadniczej wymowy ideowej utworu, a czasem również do objaśnienia sensu jego tytułu. Rzadko natomiast przedmiotem rozważań są główne cechy artyzmu omawianych dzieł. Bywa, że traktuje się je jako naddatek, zagadnienie

Tabela 4

ZAGADNIENIA EGZAMINACYJNE W CZASIE REKRUTACJI NA WYŻSZE UCZELNIE (wybór)*

Tematy egzaminów pisemnych	Pytania egzaminów ustnych
Obraz epoki w „Nocach i dniach" Marii Dąbrowskiej (U. Wrocławski 1960). Najważniejsze powieści literatury polskiego XX-lecia międzywojennego (UMCS 1961). Wartości ideowe „Nocy i dni" Marii Dąbrowskiej (UMK w Toruniu 1962). Co wiesz o Marii Dąbrowskiej i jej utworach powieściowych (WSP Opole 1962). Pochwała piękna życia w znanych ci utworach M. Dąbrowskiej (UŁ 1967). Motyw wesela w znanych ci utworach literackich (UW 1967). Obserwacja ludzkich postaw i technika ich pisarskiego przedstawienia w utworach M. Dąbrowskiej i Z. Nałkowskiej (UŁ 1971). Problem dwóch pokoleń w „Nad Niemnem" E. Orzeszkowej i „Nocach i dniach" M. Dąbrowskiej (U. Gdański 1972). Spuścizna romantyczna i pozytywistyczna w „Nocach i dniach" M. Dąbrowskiej (UŁ 1973). Sytuacja społeczna po powstaniu styczniowym na podstawie utworów B. Prusa, E. Orzeszkowej i M. Dąbrowskiej (WSP Bydgoszcz1973). Kryteria wartości człowieka w „Nad Niemnem" E. Orzeszkoweji „Nocach i dniach" M. Dąbrowskiej (U. Gdański 1974). Powszedni kształt szczęścia w twórczości M. Dąbrowskiej (UŁ 1974). Powieść Z. Nałkowskiej i M. Dąbrowskiej jako źródło wiedzy o ludziach i przeżyciach (UW 1975). Bohater – swoisty wzorzec postępowania w ujęciu literackim S. Żeromskiego: Judym z „Ludzi bezdomnych" i M. Dąbrowskiej: Bogumił z „Nocy i dni" (WSP Opole 1975). Porównanie „Nocy i dni" z ich adaptacją filmową (U. Śląski 1976).	1. UAM w Poznaniu 1979. Główni bohaterowie „Nocy i dni"– ich postawa wobec życia; „Noce i dni" Marii Dąbrowskiej jako dzieło epickie; Jakie problemy dyskusyjne nasuwa ekranizacja „Nocy i dni" M. Dąbrowskiej?; Obraz przeobrażeń wsi polskiej w opowiadaniu M. Dąbrowskiej „Na wsi wesele". 2. UJ 1979. Czy zadowoliła Cię ekranizacja „Nocy i dni" w reżyserii J. Antczaka? 3. UJ 1980. „Na wsi wesele" na tle polskiej tradycji literackiej; Porównaj Bogumiła Niechcica z „Nocy i dni" Dąbrowskiej z bohaterem „Nad Niemnem" Orzeszkowej; Postacie „Nocy i dni" M. Dąbrowskiej. 4. UW 1980. Postawa narratora powieściowego i reżysera filmu wobec bohaterów „Nocy i dni" i „Potopu"; „Noce i dnie" Dąbrowskiej na tle tradycji powieściowej. 5. WSP Bydgoszcz 1980. Postawa Marii Dąbrowskiej wobec życia i ludzi – jej ideał człowieka i obywatela. 6. WSP Częstochowa 1989. „Noce i dnie" na tle tradycji powieściowej; „Noce i dnie" jako dzieło epickie; „Noce i dnie" jako źródło wiedzy o ludzkich przeżyciach;

* Zestawienie opracowano na podstawie pozycji 98 i 114 w aneksie 1.

Tematy egzaminów pisemnych	Pytania egzaminów ustnych
Czy tytuły: „Przedwiośnie", „Granica", „Kordian i cham", „Noce i dnie" dobrze oddają ideowy sens tych powieści (WSP Bydgoszcz 1976). Przemiany społeczeństwa polskiego w „Nocach dniach" M. Dąbrowskiej (U. Śląski 1978). Obraz przemijającego świata w „Panu Tadeuszu" A. Mickiewicza, „Chłopach" W. Reymonta i „Nocach i dniach" M. Dąbrowskiej (WSP Słupsk 1978). Jakie postawy moralne kształtują „Noce i dnie" M. Dąbrowskiej (UJ 1979). Pytania o sens życia w „Nocach i dniach" (UŁ 1979). Rozwój polskiej inteligencji na podstawie „Nocy i dni" M. Dąbrowskiej (UAM w Poznaniu 1979). Jakie wartości moralne przydatne współcześnie znajdujemy w dziełach Prusa, Żeromskiego, Dąbrowskiej (WSP Rzeszów 1979). Czego uczą nas dzieje miłości, przedstawione w takich powieściach, jak: „Lalka", „Ludzie bezdomni", „Chłopi", „Noce i dnie" oraz „Granica" (UMK w Toruniu 1980).	„Noce i dnie" jako obraz losów polskiej szlachty po roku 1864; Bogumił i Barbara jako małżonkowie i rodzice – Dzieje narodu w „Nocach i dniach"; Agnieszka, Emilka, Tomaszek, – spełnione i zawiedzione nadzieje rodziców.

odrębne, choć metodycyzalecają, by nauka teorii literatury była ściśle związana z tokiem lektury czytanek i lektury dodatkowej (122). W opracowaniach tych formułowane są często zakładane cele i umiejętności, które uczeń powinien wynieść z lekcji dzięki doborowi odpowiedniej metody lub modelu działań dydaktycznych. Autorzy szkiców metodycznych wskazują także na całe bogactwo pomocy naukowych, które mogą być wykorzystane przy omawianiu tekstów Dąbrowskiej. W zestawie tym znalazły się: słowniki (94), mapa Europy i Polski (91), portrety pisarki, egzemplarze jej książek, służące zorganizowaniu wystawki, zdjęcia, np.: Londynu, Łowicza, występów „Mazowsza" bądź innego zespołu folklorystycznego (*Marcin Kozera* – 91), przezrocza, np.:„Dzień w obozie harcerskim" (*Wilczęta z czarnego podwórza* – 90) oraz środki foniczne, takie jak nagrania muzyczne (128), audycje radiowe, słuchowiska nagrane według utworów pisarki czy też audiowizualne, tzn. poświęcone jej filmy oświatowe (104).

Jako przygotowanie do odbioru czytanki *Ptasi koncert* sugerowano wycieczkę do parku, mającą na celu obserwację przyrody i zgromadzenie słownictwa (128). W publikowanych przykładowych konspektach, rozkładach materiału bądź wskazówkach metodycznych, mających stanowić pomoc przy szkolnym opracowaniu utworów Dąbrowskiej, odnajdziemy i próby integracji kształcenia literackiego z językowym i zabiegi świadczące o zamierzonym stosowaniu zasady indywidualizacji, np.: planowanie pytań dodatkowych, pomocniczych dla uczniów słabszych bądź zróżnicowanie ze względu na niejednakowe możliwości uczniów stopnia trudności przewidzianych prac domowych (94, 120). Zdarzają się również wypadki celowego budzenia zainteresowania uczniów zadawaną lekturą czy kierunko-

wania pracy młodzieży w fazie czytania przy pomocy poleceń (19, 104). Obok jednak rozwiązań, które możemy ocenić pozytywnie, pojawiają się i takie, które budzą zastrzeżenia, np.: stylistyczne sformułowania tematów lekcyjnych (117) czy wyraźnie arbitralne stanowisko nauczyciela, polecającego uczniowi opracować zadanie: „Dlaczego wzrusza nas utwór Marii Dąbrowskiej *Marcin Kozera*" (130). Niepokoi też niedocenianie roli biografii pisarza w kształceniu polonistycznym, czego wyrazem może być fakt, że wśród około czterdziestu opracowań spotkamy tylko jedno, prezentujące model lekcji – syntezy, poświęconej w klasie VIII zebraniu zdobytych w młodszych klasach wiadomości o interesującej nas pisarce, po to, by w sposób pełniejszy, bardziej uporządkowany zobaczyć ją jako człowieka i twórcę (104).

Zgromadzony w tabelach wybór materiałów uświadamia tę powszechnie znaną prawdę, że do poznania dzieła literackiego prowadzić mogą różne drogi, ich wybór zależy niewątpliwie od wiedzy, umiejętności i osobowości nauczyciela, a trafność tego wyboru decyduje o efektach jego pracy.

Wykorzystane w badaniach opracowania metodyczne mają oczywiście różną wartość. Godne wyeksponowania są przede wszystkim te, które sięgają po wartościowe, zmuszające do samodzielnego myślenia metody, takie jak inscenizacja, sąd literacki czy nauczanie problemowe (99, 117) oraz te, które mają na celu wyposażenie ucznia w pewien system wiedzy. Każde ogniwo jest tu powiązane z pozostałymi, planowo, logicznie, drogą realizacji celów cząstkowych – poprzez fazę przygotowania do odbioru lektury, fazę czytania, sprawdzania konkretyzacji uczniowskich, planowania pracy i opracowywania problemów szczegółowych prowadzi uczniów do pokonania zasadniczej trudności, tj. rozwiązania problemu ogólnego (model systemowy – 117). Na uwagę zasługują również wysuwane postulaty, by pozwolić młodzieży na zajęcie własnego stanowiska i formułowanie – dyktowanych indywidualnym przekonaniem i czytelniczymi gustami – ocen utworów bądź bohaterów literackich (92). Za słuszne należy też uznać propozycje dążenia do takiej sytuacji, w której uczniowie sami będą pytać i stawiać problemy (109). Niepodważalne są z pewnością i twierdzenia mówiące o potrzebie przygotowania do odbioru lektury, konieczności sprawdzenie jej percepcji (104) oraz wartości wzorów pięknego czytania (108, 128).

Przedstawione zestawienie koncepcji metodycznego opracowania utworów Marii Dąbrowskiej w szkole dowodzi, że:

– zdecydowanie dominowały wśród nich szkice adresowane do nauczycieli szkół podstawowych,

– szczególne zainteresowanie metodyków budziły opowiadania, np.: *Marcin Kozera*, *Wilczęta z czarnego podwórza*, *Najdalsza droga*,

– niektóre utwory pisarki bądź ich fragmenty w ogóle nie doczekały się metodycznej refleksji, np.: *Ptaki*, *Książki*.

Zaskakujący wydaje się i fakt, że stosunkowo mało uwagi poświęcono szkolnemu modelowi pracy nad *Nocami i dniami*, dziełem przecież niesłychanie znaczącym w twórczości autorki *Przygód człowieka myślącego*. Jeśli przy tym zważymy, że właśnie na tym dziele opiera się przynajmniej 90% tematów egzaminacyjnych dla maturzystów i kandydatów na studia wyższe, zdziwienie nasze musi wzrosnąć. W braku innych dokumentów, wnioski o kierunku pracy nad *Nocami i dniami* trzeba oprzeć na analizie inter-

pretacji tego dzieła i proponowanych tematów egzaminacyjnych pisemnych bądź ustnych. Wśród nich zdecydowanie na czoło wysuwają się podnoszące kwestie socjologiczne (obraz społeczeństwa), historyczne i narodowe (problem powstania styczniowego), moralne i filozoficzne (postawy bohaterów, zagadnienie sensu życia), choć pojawiają się i takie, które wymagają skoncentrowania się na kształcie artystycznym powieści (epickość, powieść rzeka) czy analizie i ocenie filmowej adaptacji *Nocy i dni*. Należy przy tym dodać, że można by przytoczyć cały szereg tematów maturalnych, w których wprawdzie nie znajdziemy nazwiska interesującej nas pisarki, ale wysunięty problem pozwoli przypuszczać, że jej utwory zostaną uwzględnione, np.: Bohaterowie powstania styczniowego w znanych Ci utworach literackich, sztuce i pamięci narodu (Lic. Ped. Kraków 1963) – Motyw pracy w literaturze różnych okresów (Tech. dla prac. Poznań 1962). – Opierając się na znanych Ci utworach literackich ukaż przeobrażenia, jakie dokonały się na wsi polskiej w ciągu ostatnich 4 stuleci (Lic. Ogól. Bydgoszcz 1968).

W innych z kolei tematach tylko przytoczone wypowiedzi Dąbrowskiej stanowią kanwę do rozważań ogólnej natury, np.: W świetle wybranych utworów literackich z lat 1939–1972 rozwiń myśl M. Dąbrowskiej: „Warunki są tylko warunkami, a człowiek jest aż człowiekiem" (Liceum Ogólnokształcące Łódź 1972). – Co sądzisz o wypowiedzi M. Dąbrowskiej „Dzieła sztuki nie wystarczy zobaczyć, przeczytać, trzeba do niego powracać, studiować je, konfrontować z własnym życiem" (Uniwersytet Warszawski 1971 – egz. pisemny).

Nawiązując do tego ostatniego tematu musimy na podstawie przeprowadzonych badań obiektywnie stwierdzić, że do dzieł Dąbrowskiej w edukacji polonistycznej w ostatnich sześćdziesięciu kilku latach powracano wielokrotnie, dzięki czemu można mówić o stałej jej obecności na liście lektur szkolnych. Stan ten powinien oczywiście cieszyć, ponieważ dzieła tej autorki, należące już do polskiej klasyki literackiej posiadają wymowę uniwersalną, budzą refleksje nad sensem ludzkiego życia, wartością pracy i wszelkich działań, składających się na człowieczą egzystencję. Powinien cieszyć, także dlatego, że sama pisarka w sposób świadomy i zamierzony chciała służyć swą twórczością wychowaniu młodych Polaków. I życzenia te stały się rzeczywistością. Może wobec tego uwaga Marii Dąbrowskiej „No cóż – ja też weszłam do lektury szkolnej [...] Lektura szkolna obrzydza literaturę" nie jest ani żartem, ani wyrazem kokieteryjnej skromności, ale wynikiem przeświadczenia tej wybitnej polskiej powieściopisarki, że szkolne odczytania jej utworów spłyciły lub wypaczyły znaczenie, które przekazywanym treściom chciała nadać. Może są wyrazem żalu, spowodowanego faktem, że zastosowane zabiegi metodyczne nie obudziły zainteresowania jej twórczością nie pomnożyły grona rozmiłowanych w niej czytelników i wielbicieli jej talentu. Może wreszcie sygnalizują niepokój, czy z lekcji poświęconych „przerabianiu" utworów przez nią napisanych nie wieje nudą. Nad kwestiami tymi warto się zastanowić nie tylko dlatego, że są kluczowe dla całej szkolnej polonistyki, ale również z tego względu, że spuścizna literacka Marii Dąbrowskiej i innych twórców naszej literatury narodowej kryje w sobie całe bogactwo wartości, których zaprzepaścić nie wolno.

ANEKS 1

Podręczniki dla szkół podstawowych i średnich

1) S. Aleksandrzak, Z. Przyrowski, *A czy znasz ty bracie młody. Czytanki dla klasy IV*, Warszawa 1963.
2) J. Balicki, *Kraj lat dziecinnych. I rok nauki w szkołach średnich*, Warszawa –Kraków–Lwów 1926.
3) J. Balicki, S. Maykowski, *Mówią wieki. I rok nauki języka polskiego w gimnazjach*, Warszawa 1933 i wydanie roku 1937.
4) F. Bielak, F. Bystroń, *Dawniej i dziś. Wypisy polskie dla I klasy gimnazjalnej*, Lwów–Warszawa 1934.
5) J. Dancewiczowa, B. Kubski, S. Maykowski, *Światło w chacie. Podręcznik do języka polskiego w klasie IV szkoły powszechnej*, Lwów 1939.
6) S. Dobraniecki, M. Kotarbiński, G. Brzeziński, *Czytanki dla klasy IV szkół powszechnych*, Warszawa 1946.
7) H. Galle, H. Radwanowa, *Nasza książka. Wypisy i ćwiczenia dla klasy IV szkół powszechnych*, Warszawa 1927.
8) A. Mikulski, *W naszej szkole. Czytanka dla IV oddziału szkoły powszechnej*, Lwów 1930.
9) M. Nagajowa, *Polska mowa. Podręcznik do języka polskiego dla kl. IV*, Warszawa 1983.
10) Tejże, *Ukochany kraj. Podręcznik do języka polskiego dla klasy IV powszechnej szkoły średniej*, Warszawa 1978.
11) S. Tync, J. Gołąbek, *Czytanki polskie dla klasy IV szkoły powszechnej*, Lwów 1926.
12) S. Tync, J. Gołąbek, *Czytanki polskie dla klasy I gimnazjum*, Lwów–Warszawa 1927, kl. V p i II g.
13) S. Aleksandrzak, Z. Przyrowski, J. Wójcik, *Z bliska i z daleka. Wypisy dla klasy V*, Warszawa 1963.
14) S. Aleksandrzak, Z. Przyrowski, J. Wójcik, *Lata dalekie i bliskie. Wypisy z ćwiczeniami w mówieniu i pisaniu dla klasy V*, Warszawa 1976.
15) J. Balicki, S. Maykowski, *Będziemy Polakami. II rok nauki w szkołach średnich ogólnokształcących, Lwów–Warszawa–Kraków 1928.*
16) H. Grotowska, Z. Klingerowa, *Czytanka polska dla klasy V szkół powszechnych*, Lwów 1936.
17) J. Kubski, J. Zieliński, *Wypisy, cz.* 1, Warszawa 1958.
18) K. Lausz, K. Staszewski, Z. Zwierzchowska–Ferencowa, *O świcie. Czytanka dla V klasy szkoły podstawowej*, Warszawa 1947, II wydanie, Warszawa 1948.
19) M. Nagajowa, *W codziennej pracy. Podręcznik do nauki języka polskiego*, Warszawa 1976.
20) Tejże, *Kto dalej. Podręcznik do języka polskiego dla klasy V powszechnej szkoły średniej*, cz. 1, Warszawa 1979.
21) Tejże, *Język i świat. Podręcznik do języka polskiego dla klasy V*, Warszawa 1982.
22) M. Nagajowa, A. Świerczyńska, *W naszej ojczyźnie. Podręcznik do nauki języka polskiego dla klasy V*, Warszawa 1969.
23) S. Tync, J. Gołąbek, *Piękna nasza Polska cała. Czytanki polskie dla klasy V szkół powszechnych*, Warszawa 1933.
24) Tychże, *Czytanki polskie dla klasy II gimnazjum*, Lwów–Warszawa 1928, wydanie II, Lwów–Warszawa 1931.

Podręczniki dla kl. VI i kl. III gimnazjów, szkół podstawowych

25) J. Balicki, S. Maykowski, *Okno na świat. IV rok nauki w szkołach powszechnych*, Lwów 1934.
26) Tychże, *Miej serce. III rok nauki w szkołach średnich ogólnokształcących*, Lwów 1930.
27) F. Bielak, W. Szyszkowski, A. Bardach, *Czytanki polskie dla klasy VI szkoły podstawowej*, Warszawa 1948.
28) J. Dembowska, Z. Strzelecka, *Książka w życiu pomaga. Wypisy dla klasy VI*, Warszawa 1970.
29) J. Dembowska, Z. Saloni, P. Wierzbicki, *Nasz język – nasz świat. Podręcznik do nauki języka polskiego w klasie VI*, Warszawa 1976.
30) Tychże, *Świat i my. Podręcznik do języka polskiego dla klasy VI*, Warszawa 1964.
31) J. Kreczmar, J. Saloni, *Drogi i rozdroża. Wypisy polskie dla klasy III gimnazjum*, t. 1, Warszawa 1947, t. 2, Warszawa 1948.
32) S. Tync, J. Gołąbek, Z. Nowakowski, *Czytanki polskie dla klasy VI szkół powszechnych III stopnia*, Warszawa 1938.

33) S. Tync, J. Gołąbek, *Czytanki polskie dla klasy III gimnazjum*, wyd. I, Lwów–Warszawa 1931.

Podręczniki dla kl. VII szkół podstawowych i IV gimnazjów

34) J. Balicki, S. Maykowski, *Niesiemy plon. Siódmy rok nauki języka polskiego w szkole powszechnej*, Lwów 1935.
35) F. Bielak, W. Szyszkowski, A. Bardach, *Czytanki polskie dla VII klasy szkoły podstawowej*, Warszawa 1947.
36) J. Dembowska, H. Rudnicka, T. Wojeński, *Na drodze przemian. Czytanki dla klasy VII*, Warszawa 1950.
37) Kreczmar, J. Saloni, *Nad poziomy. Wypisy polskie dla VII klasy szkoły powszechnej*, Warszawa 1946.
38) B. Kubski, J. Kubski, *Wypisy dla klasy VIII*, Warszawa 1960.
39) G. Pauszer–Klonowska, *Jednością silni. Wypisy dla klasy VII szkoły podstawowej*, Warszawa 1949.
40) S. Sufin, *Ojczyste słowo. Wypisy z ćwiczeniami. Klasa VII*, Warszawa 1977.
41) S. Sufin, A. Świerczyńska, *Mowa ojczysta. Wypisy z ćwiczeniami dla klasy VII*, Warszawa 1965.
42) P. Bagiński, W. Hajdrych, *Wypisy dla klasy VIII*, Warszawa 1958.
43) J. Dembowska, Z. Klingerowa, E. Sawrymowicz, M. Żmigrodzka, *Wypisy polskie. Klasa VIII*, cz.2, Warszawa 1950.
44) J. Dembowska, Z. Klingerowa, E. Sawrymowicz, *Wypisy*, Warszawa 1954.
45) K. Krajewski, *Echo z dna serca. Podręcznik do kształcenia literackiego i kulturalnego dla klasy VIII szkoły podstawowej*, Warszawa 1985.
46) J. Kopczewski, *Między dawnymi a nowymi laty. Wypisy dla klasy VIII szkoły podstawowej*, Warszawa 1966.
47) Tenże, *Ta ziemia od innych droższa. Podręcznik do języka polskiego dla klasy VIII*, Warszawa 1971.
48) K. Lausz, Z. Zwierzchowska–Ferencowa, *Droga do jutra. Wypisy dla klasy VIII szkoły podstawowej*, Warszawa 1947.

Podręczniki dla klas licealnych

49) W. Maciąg, *Współczesne życie literackie. Podręcznik pomocniczy dla klasy V techników*, Warszawa 1964.
50) R. Matuszewski, *Antologia do historii literatury polskiej 1918–1955 dla klasy XI*, Warszawa 1956.
51) Tenże, *Literatura współczesna. Antologia i opracowanie*, Warszawa 1966.
52) Tenże, *Polska literatura współczesna. Antologia do użytku szkolnego*, Warszawa 1970.
53) Tenże, *Literatura polska w latach 1918–1939. Podręcznik dla techników*, Warszawa 1964.
54) Tenże, *Literatura polska dla klasy III liceów ogólnokształcących oraz dla klasy IV techników i liceów zawodowych*, Warszawa 1970.
55) Tenże, *Polska literatura współczesna. Podręcznik zatwierdzony jako pomocniczy do użytku szkolnego*, Warszawa 1976.
56) Tenże, *Historia literatury polskiej 1918–1955. Materiały do nauczania języka polskiego dla klasy XI, zeszyt 1*, Warszawa 1955.

Opracowania

57) T. Cieślikowska, *Szkiełko M. Dąbrowskiej*, [w:] *Nowela, opowiadanie, gawęda. Interpretacje*, red. K. Bartoszyński i in., Warszawa 1974.
58) T. Drewnowski, *„Noce i dnie" Marii Dąbrowskiej*, Warszawa 1965.
59) T. Drewnowski, *„Na wsi wesele" Marii Dąbrowskiej*, [w:] *O literaturze polskiej. Materiały*, cz. 2. *Polska literatura współczesna*, wyb. i oprac. A. Z. Makowiecki, Warszawa 1976.
60) C. Hyart, *Faktura epicka „Nocy i dni"*, [w:] *O literaturze polskiej. Materiały*, cz. 1, wyb. i oprac. A. Z. Makowiecki, Warszawa 1971.
61) M. Kierczyńska, *O ludziach stamtąd*, [w:] *Materiały do nauczania historii literatury polskiej. Wybór artykułów krytyczno–literackich*, t. 2: *Naturalizm – modernizm – literatura współczesna*, Warszawa 1950.
62) A. Kijowski, *Maria Dąbrowska*, Warszawa 1964.
63) H. Kirchner, *Maria Dąbrowska*, [w:] *Literatura polska 1918–1975*, t. 1, Warszawa 1975.
64) M. Knothe, *Opowiadania Marii Dąbrowskiej*, Warszawa 1980.
65) E. Korzeniowska, Wstęp [do:] M. Dąbrowska, *Uśmiech dzieciństwa*, Warszawa 1979.

66) E. Korzeniowska, *Maria Dąbrowska. Kronika życia*, Warszawa 1971.
67) K. Kuliczkowska, *Posłowie* [do:] M. Dąbrowska, *Przyjaźń; Marcin Kozera; Wilczęta z czarnego podwórza*, Warszawa 1967.
68) K. Kuliczkowska, *Twórczość Marii Dąbrowskiej dla dzieci i młodzieży*, [w:] *Pięćdziesiąt lat twórczości Marii Dąbrowskiej*, Warszawa 1963.
69) W. Kwaskowska, *Wartości wychowawcze „Opowiadań dla młodzieży" M. Dąbrowskiej*, „Polonistyka" 1964, nr 2.
70) Z. Libera, *Maria Dąbrowska*, Warszawa 1963.
71) Z. Libera, *Posłowie* [do:] M. Dąbrowska, *Marcin Kozera*, Warszawa 1962.
72) Z. Libera, *Posłowie* [do:] M. Dąbrowska, *Przyjaźń*, Warszawa 1962.
73) Z. Libera, *Posłowie* [do:] M. Dąbrowska, *Wilczęta z czarnego podwórza*, Warszawa 1962.
74) M. Łojek, *Maria Dąbrowska w klasie VIII szkoły podstawowej*, Biuletyn „Język Polski" 1968.
75) Z. Libera, *O bohaterach opowiadania „Na wsi wesele" Marii Dąbrowskiej*, „Polonistyka" 1972, nr 6.
76) W. Maciąg, *Maria Dąbrowska*, [w:] *Autorzy naszych lektur. Szkice o pisarzach współczesnych*, Wrocław 1987.
77) Z. Libera, *Maria Dąbrowska*, [w:] *Lektury obowiązkowe*, Wrocław 1973.
78) Z. Libera, *Wstęp* [w:] M. Dąbrowska, *Opowiadania*, Kraków 1972.
79) Z. Libera, *Sztuka pisarska Marii Dąbrowskiej*, Kraków 1955.
80) Z. Libera, *„Noce i dnie" Marii Dąbrowskiej*, [w:] *Arcydzieła literatury polskiej. Interpretacje*, t. 2, Rzeszów 1988.
81) M. Marcjan, *Wstęp* [do:] M. Dąbrowska, *Wilczęta z czarnego podwórza; Marcin Kozera*, Łódź 1974.
82) H. Markiewicz, *Kształt artystyczny „Nocy i dni"*, „Polonistyka" 1962, nr 4.
83) R. Matuszewski, *Posłowie* [do:] M. Dąbrowska, *Na wsi wesele*, Warszawa 1975.
84) M. Raabe, *Wartości poznawcze, wychowawcze i artystyczne opowiadania Marii Dąbrowskiej „Wilczęta z czarnego podwórza"*, Biuletyn „Język Polski" 1962, nr 3, 4.
85) Z. Szmytrowska–Adamczykowa, *Maria Dąbrowska. Pisarstwo dla dzieci*, Katowice 1979.
86) S. Urbański, *Koncepcja bohatera w „Gwieździe zarannej" M. Dąbrowskiej*, „Polonistyka" 1970, nr 1.
87) S. Żak, *O opowiadaniach Marii Dąbrowskiej*, [w:] *Materiały metodyczne. Język polski dla nauczycieli klas V–VIII*, 1973, (omówienie lektur dla klas V–VIII).
88) A. Brudnicka, *Maria Dąbrowska. Najdalsza droga. Trzecia jesień – projekt metodycznego opracowania na lekcjach języka polskiego w klasie VIII*, Biuletyn „Język Polski" 1968, nr 1/2.
89) H. Chojnicki, *Od lektury do przeżyć dziecka. Przykład opracowania noweli Marii Dąbrowskiej „Wilczęta z czarnego podwórza" w klasie V*, „Polonistyka" 1964, nr 4.
90) J. Cofalik, Z. Nowakowa, E. Polański, E. Przyklenk, I. Tabakowska, *Nauczanie języka polskiego w klasie V*, Warszawa 1973.
91) J. Dembowska, M. Jaworski, Z. Strzelecka, *Nauczanie języka polskiego w klasie VI*, Warszawa 1971.
92) J. Dembowska, W. Kwaskowska, *Poradnik metodyczny do wypisów dla klasy V*, Warszawa 1959.
93) J. Dembowska, Z. Strzelecka, *Poradnik metodyczny do wypisów dla klasy VII*, Warszawa 1961.
94) J. Dżedżyk, *I okres nauki języka polskiego. Klasa VI r. szk. 1973/1974*, „Język polski w klasie V–VIII", 1973 /1974, nr 1.
95) D. Głowienka, *Maria Dąbrowska „Pies"*, [w:] *Dzieło literackie w klasie V szkoły podstawowej*, red. W. Pasterniak, Zielona Góra 1987.
96) A. Kolbarczyk, *Wykorzystanie w liceum ogólnokształcącym filmowej adaptacji „Nocy i dni" Marii Dąbrowskiej*, [w:] *Film na lekcjach języka polskiego*, red. S. Frycie, J. Koblewska, Warszawa 1979.
97) M. Kaniewska, *O bohaterze literackim na lekcjach w klasie II i III liceum*, „Polonistyka" 1971, nr 4.
98) *Katalog zagadnień z przedmiotów egzaminacyjnych na kierunki humanistyczne*, Wyższa Szkoła Pedagogiczna, Częstochowa 1989.
99) A. Katz, *I okres nauki języka polskiego w klasie VII rok szkolny 1973/1974*, „Język polski w klasach V–VIII" 1973/1974, nr 1.
100) M. Knothe, *Metodyczny poradnik nauczania języka polskiego w klasie VIII szkoły podstawowej*, Warszawa 1967.
101) M. Knothe, *Komentarz metodyczny dla klasy III zaocznych liceów ogólnokształcących i techników oraz liceów zawodowych dla pracujących*, Warszawa 1975.

102) M. Knothe, M. Nagajowa, S. Sufinowa, R. Warchoł, *Nauczanie języka polskiego w klasie I ZSS. Książka przedmiotowo–metodyczna*, Warszawa 1977.
103) B. Kryda, *Powszedni kształt szczęścia. Wartości wychowawcze „Nocy i dni" Marii Dąbrowskiej*, „Polonistyka" 1964, nr 2.
104) J. Kulpa, W. Pasterniak, *Metodyka nauczania języka polskiego w klasie V–VIII*, Warszawa 1977.
105) J. i H. Kurczabowie, *Sprawdziany z języka polskiego dla klas VII i VIII szkoły podstawowej*, Rzeszów 1988.
106) W. Kwaskowska, *Lektura większych utworów literackich w klasach V–VII*, Warszawa 1960.
107) E. Lewandowska–Tarasiuk, *Język polski – literatura. Przedmaturalne repetytorium*, z. 1, [b. r. i m. wyd. ok.1980].
108) H. Lutomirska, *Sąd nad Karolkiem z „Przyjaźni" Marii Dąbrowskiej. Jak opracowałam lekturę uzupełniającą w klasie VIII pt. „Przyjaźń" Marii Dąbrowskiej*, Biuletyn „Język Polski" 1965, nr 5/6.
109) *Metodyka nauczania języka polskiego w klasach V–VIII szkoły podstawowej*, red. M. Pęcherski, Warszawa 1970.
110) M. Nagajowa, S. Sufin, J. Tokarski, *Nauczanie języka polskiego w klasie VII*, Warszawa 1977.
111) *Olimpiada Literatury i Języka Polskiego*, red. B. Chrząstowska i T. Kostkiewiczowa, Warszawa 1988.
112) H. Parnowska, *Pisemny egzamin dojrzałości z języka polskiego l. 1946–1965*, Warszawa 1969.
113) H. Parnowska, *Matura z języka polskiego w latach1965–1975*, Warszawa 1978.
114) H. Parnowska, *Egzamin wstępny z języka polskiego na wyższe uczelnie 1957–1980*, Warszawa 1983.
115) A. Pasek, *Propozycja rozkładu materiału nauczania. Klasa V*, Biuletyn „Język Polski w szkole. Klasa IV–VIII", 1979, nr 1.
116) *Przewodnik maturzysty*, Warszawa 1978.
117) I. Przybyszewska, *Klasa VIII. Lektura i związane z nią ćwiczenia w mówieniu i pisaniu*, Biuletyn „Język Polski, Klasa V–VIII", 1973.
118) I. Przybyszewska, *Wskazówki metodyczne do realizacji programu języka polskiego w klasie VIII*, Biuletyn „Język Polski" 1976/1977, z. 2.
119) M. Raabe, *Powrót na ojczyzny łono – rzecz o opowiadaniu Marii Dąbrowskiej „Marcin Kozera"*, Biuletyn „Język Polski" 1963, nr 1–2.
120) M. Sawicka, *Zagadnienia związane z lekturą w klasie V oraz ćwiczeniami w mówieniu i pisaniu w okresie od początku roku szkolnego*, Biuletyn „Język Polski" 1975/1976, z. 1.
121) M. Sawicka, *Propozycja rozkładu materiału nauczania w klasie V*, Biuletyn „Język Polski w szkole, Klasa V–VIII", 1977/1978.
122) E. Sawrymowicz, J. Trzynadlowski, *Poradnik metodyczny do wypisow polskich dla klasy VII szkoły podstawowej* J. Kreczmara i J. Saloniego, *Nad poziomy*, [b. r. i m. wyd. ok. 1947].
123) L. Słowiński, *Przed maturą. Wędrówki po epokach literatury polskiej*, Poznań 1989.
124) J. Solak i Z. Książczak, *Rozkład materiału języka polskiego w klasie IV powszechnej szkoły średniej*, „Polonistyka" 1980, nr 5.
125) J. Solak i Z. Książczak, *Rozkład materiału nauczania języka polskiego. Klasia V*, „Polonistyka" 1982, nr 3.
126) J. Solak i Z. Książczak, *Rozkład materiału nauczania języka polskiego w klasie VIII* (propozycja), „Polonistyka" 1984, nr 8.
127) Z. Strzelecka, *Jak wydobywałam treści wychowawcze z utworów literackich*, [w:] *Nauczanie języka polskiego w klasie VIII*, red. A. Świerczyńska, Warszawa 1969.
128) M. Swobodowa, *Jak uczyć języka polskiego w wyższych klasach szkoły podstawowej. Przykład opracowania czytanki pt. „Ptasi koncert" w klasie V*, „Polonistyka" 1964, nr 1.
129) E. Szymanis, *Przedmaturalne repetytorium. Język polski. Literatura*, Warszawa 1986.
130) H. Tetelewska, *Propozycja rozkładu materiału. Klasa VI*, „Język Polski w szkole, Klasy V–VIII", 1977/1978, nr 2.
131) H. Tetelewska, *Propozycja szczegółowego opracowania wybranych lekcji w klasie VI*, „Język Polski w Szkole" 1978/1979, nr 2.
132) H. Tetelewska, *Propozycje szczegółowego rozkładu materiału nauczania z języka polskiego. Klasy IV–VI*, „Język Polski w szkole, Klasy IV–VIII " 1985/1986.

ANEKS 2

Programy nauczania

A) Plany godzin i materiały programowe dla szkół powszechnych i I klasy gimnazjum, Warszawa 1945.
B) Program nauki języka polskiego dla techników, Warszawa 1954.
C) Instrukcja Kuratorium Okręgu Szkolnego Warszawskiego w sprawie realizacji programu języka polskiego w gimnazjum ogólnokształcącym. Dziennik Urzędowy Kuratorium Oświaty 1945, nr 1.
D) Instrukcja programowa na rok 1949/1950 do realizacji nauki języka polskiego w szkołach zawodowych, Warszawa 1949.
E) Instrukcja programowa dla 11-letnich szkół ogólnokształcących na rok szkolny 1952/1953, Warszawa 1952.
F) Instrukcja programowa i podręcznikowa dla 11-letnich szkół ogólnokształcących na rok szkolny 1954/1955, Warszawa 1954.
G) Instrukcja programowa i podręcznikowa dla 11-letnich szkół ogólnokształcących na rok szkolny 1956/1957, Warszawa 1956.
H) Instrukcja programowa dla liceów ogólnokształcących na rok szkolny1957/1958, Warszawa 1957.
I) Program nauczania języka polskiego w szkole podstawowej, Warszawa 1959.
J) Program nauczania 8-klasowej szkoły podstawowej. Język polski (tymczasowy), Warszawa 1963.
K) Program nauczania 8-klasowej szkoły podstawowej. Język polski (tymczasowy), Warszawa 1964.
L) Program nauczania liceum ogólnokształcącego. Klasy I–IV. Język polski, Warszawa 1965.
Ł) Program nauczania 4-letniego technikum i liceum zawodowego. Klasy I–IV (tymczasowy), Warszawa 1966.
M) Program nauczania 8-klasowej szkoły podstawowej, Warszawa 1971.
N) Instrukcja programowa dla ZSS, Warszawa 1981.
O) Program nauczania 8-klasowej szkoły podstawowej, „Polonistyka" 1981, nr 5.
P) Program nauczania liceum ogólnokształcącego, Warszawa 1971.
R) Program nauczania 4-letniego i 5-letniego technikum i liceum zawodowego, Warszawa 1971.
S) Program nauczania 8-klasowej szkoły podstawowej, Język polski. Klasy V–VIII, Warszawa 1974.
T) Program powszechnej szkoły średniej, „Polonistyka" 1977, nr 5.
U) Instrukcja programowa dla 8-klasowej szkoły podstawowej. Warszawa 1981.
V) Instrukcja programowa dla liceum i technikum, Warszawa 1981.
W) Instrukcja programowa dla liceum ogólnokształcącego, technikum i liceum zawodowego, Warszawa 1983.
X) Program nauczania 8-klasowej szkoły podstawowej w klasach IV–VIII, „Polonistyka" 1985, nr 2.
Y) Program liceum ogólnokształcącego oraz liceum zawodowego i technikum, Warszawa 1985.

ANEKS 3

Podręczniki dla szkół powszechnych w latach 1918–1939

A. J. Mikulski, *Polska książka dla klas V szkół powszechnych*, Lwów 1922.
Tenże, *Polska książka dla klas VI szkół powszechnych*, Lwów–Warszawa–Kraków 1924.
Tenże, *Polska książka dla VII oddziału szkół powszechnych*, wyd. 3, Lwów 1928.
E. Horwath, *Polska czytanka dla IV oddziału szkół powszechnych*, Lwów 1931.
S. Tync, J. Gołąbek, I. Duszyńska, *U progu Polski. Czytanka polska dla klasy IV szkół powszechnych.*
J. Zaremba, G. Morcinek, *Czytanka VI kursu dla szkół powszechnych II stopnia*, Lwów 1937.
J. Zaremba, J. Ostrowski, *Pięknie być człowiekiem. Czytanka dla VI klasy szkoły powszechnej*, Lwów 1938.
B. Kubski, S. Maykowski, *Podręcznik do nauki języka polskiego dla szóstej klasy szkół powszechnych II stopnia*, Kurs B, Lwów 1937.
J. Balicki, S. Maykowski, *Pieśń o ziemi naszej. Podręcznik do nauki języka polskiego dla klasy V szkół powszechnych*, Lwów 1937.

Podręczniki dla szkół podstawowych po roku 1945

J. Broniewska, *W naszej szkole. Czytanki na klasy V szkoły powszechnej*, Warszawa 1946.

F. Bielak, W. Szyszkowski, A. Bardach, *Czytanki polskie dla klasy VI szkół powszechnych*, z. 2 i 3, Warszawa 1947.

Czytanki polskie dla VIII klasy szkół powszechnych, Warszawa 1949.

Czytanki polskie dla klasy VIII szkół powszechnych, Warszawa 1947, z. 1, 2; Warszawa 1948, z. 3.

J. Kurczab, J. Saloni, *Na przełomie. Wypisy polskie dla klasy VI szkół podstawowych*, Warszawa 1947.

J. Dembowska, H. Rudnicka, T. Wojeński, *Dom i świat. Wypisy dla klasy VI szkół podstawowych*, Warszawa 1950.

G. Pauszer–Klonowska i K. Lausz, *Dzień dzisiejszy. Wypisy dla klasy V*, Warszawa 1951.

S. Aleksandrzak, Z. Kwiecińska, Z. Przyrowski, *Na szerokiej drodze. Czytanki dla klasy IV*, Warszawa 1951.

Czytanki dla klasy IV, Warszawa 1954.

Wypisy dla klasy VI, oprac. Zespół Redakcji „Polonistyki", Warszawa 1957.

B. Kubski, *Wypisy dla klasy VI*, Warszawa 1961.

M. Cackowska, K. Kazanowska, W. Wąsakowa, *Razem młodzi przyjaciele. Podręcznik do nauki języka polskiego dla klasy IV*, Warszawa 1975.

A. Baluch, M. Jędrychowska, Z. Uryga, *Radość czytania. Wypisy wraz z wiadomościami o literaturze dla klasy VIpowszechnej szkoły średniej*, Warszawa 1980.

M. Nagajowa, *Polubić czytanie. Podręcznik dla klasy VI*, Warszawa 1983.

S. Sufimowa, *Mowa rodzinna. Podręcznik dla klasy VII*, Warszawa 1984.

Podręczniki dla szkół średnich

H. Galle, *Przy pracy. Wypisy dla szkół zawodowych*, Warszawa 1919.

A. Mikulski, M. Reiter, *Wypisy polskie dla seminariów nauczycielskich*, cz. 1, Lwów 1920.

L. Grzegorzewski, *Czytanki polskie dla szkół handlowych, przemysłowych i dokształcających*, Poznań 1928.

J. Balicki i S. Maykowski, *Mówią wieki. IV rok nauki języka polskiego w szkołach średnich ogólnokształcących*, Lwów 1931.

K. Wojciechowski, *Wypisy polskie*, t. 5, Lwów–Warszawa 1931.

H. Gaertner i S. Łempicki, *Między dawnemi a nowemi laty. Czytanki dla I klasy gimnazjów*, Lwów 1933.

F. Bielak i J. S. Bystroń, *Życie polskie. Wypisy polskie dla IV klasy gimnazjalnej*, Lwów–Warszawa 1936.

I. Józefowicz i K. Wróblewski, *Wypisy polskie na klasę I gimnazjum kupieckiego*, Lwów, [b. r. wyd.] zatwierdzony do użytku przez Ministerstwo Wyznań i Oświecenia Publicznego 2 VII 1937.

J. Krzyżanowski, J. Saloni, *Z pracy ducha. Podręcznik do nauki języka polskiego dla klasy II gimnazjum ogólnokształcącego*, Lwów 1938.

J. Balicki i S. Maykowski, *Podręcznik do nauki języka polskiego dla II klasy gimnazjum*, Lwów 1938.

F. Bielak, W. Stabryła i J. Wroński, *Naprzód i wyżej. Książka polska dla I klasy szkół przemysłowych*, cz. 1 i 2, Kraków 1947.

Mroki i światła. Książka polska dla klasy II szkół przemysłowych, cz. 1 i 2, Kraków 1947.

Przemiany. Książka polska dla klasy III szkół przemysłowych, cz. 1, Kraków 1948, (na prawach rękopisu).

J. Kreczmar, J. Saloni, *Drogi i rozdroża. Wypisy polskie dla klasy II gimnazjum*, t. 1, Warszawa 1947; t. 2, Warszawa 1948.